

84 (2р = 60мк)
№ 87
С 19718

Жулабланы
Юзейир

**ЖУЛАБЛАНЫ
ЮЗЕЙИР**

**НАЛЬЧИК
1996**

G. N. S. P.

ЖУЛАБЛАНЫ
ЮЗЕЙИР

ЖАШАУ
ЫЗЫ

ХАПАРЛА,
НОВЕЛЛАЛА,
ЧАМ ХАПАРЛА

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»

1996 - ... ЕНН Я
(НАЦИОНАЛ ...) ... ОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Котлова, 42

(Бэлк)2

Ж-87

Ж $\frac{4803100100-092}{M125(03)-96}$ 36-96

ISBN 5-7680-1149-8

© Жулабланы Ю. А. 1996

Жулабланы Юзейир Алий улу 1932 жыл 10-чу апрельде Қабарты-Малкъар АССР-ны Чегем районуну Акътопуракъ деген элинде туугъанды. 1943—1944 жыллада къарачай-малкъар миллет ата журтундан зор бла кёчюрюлгенде, 1955 жылгъа дери Қъазакъстанны Жамбул областында жашагъанды. Орта мектепни да анда окъуна бошагъанды.

1956 жылда Алма-Ата областъха кёчгенди. Ол жыл окъуна Қъазакъстанны къырал университетине окъургъа кирип, аны 1961 жылда бошайды. Университетни бошагъандан сора, кеси туугъан районну Хушто-Сырт элинде мектепге директорлукъ этип тургъанды. 1967—1970 жыллада уа Алма-Ата шахарда Қъазакъстанны Илмула Академиясыны тил билими институтунда аспирантурада окъугъанды. 1970 жыл институтну тюрк тиллеге юйретген бёлюмюн жетишимли бошاپ, Қабарты-Малкъар Республикагъа къайтханды. «Эльбрус» китап басмада редактор, тамата редактор болуп ишлегенди. Бусагъатда ол окъуу-методика китапла чыгъаргъан бёлюмню таматасыды.

Юзейир 1965 жылдан бери жазады. Биринчи китабы — хапарла, чам хапарла, новеллала «Жер этегине» деген ат бла 1980 жылда чыкъгъанды. Андан сора сабийлеге аталып, 1983 жылда «Чирчикле», 1991 жылда «Насыплыла», 1994 жылда «Эртте биреу бар эди...» деген китаплары басмалангандыла.

Жулаб улу мектеп жашаугъа кёп къыйын салгъан жазыучуду. Сабийлеге деп хапарла жазыу бла бирге талай окъуу китапны авторуду. Шахар мектеплеге деп жазылгъан «Харфлыкъны», «Орус-малкъар мектеп сёзлюкню» жазгъанладан бириди. Шахар эм эл мектеп-

лени экинчи классларында окъугъан сабийлеге малкъар тилден дерсликле, дидактика ишле, аны кибик малкъар тилни юйренирге сюйгенлеге «Уроки балкарского языка» деген китап жазгъанды. Математикадан 1-чи, 2-чи классланы дерсликлерин малкъар тилге кёчюргенди.

Ол башха тилледен ана тилибизге китап кёчюрюю ишни да устасыды. Абильгъази бахадур ханны 1663 жыл жазгъан «Бурунгулу тюркле», М. Сойменни бла Х. Алтайны «Исламны беш парызы» деген китапларын малкъар тилге кёчюргенди.

Бусагъатда Юзейир кесини жашауу эм кёчгюнчюлюк бла байламлы «Тюзню махта да, тауну сайла» деген повестин жаза турады.

Юзейир Арисейни Журналистлерини эм Арисейни Жазычуларыны союзларына алыннганды.

ГЫЛЫУ ЧЫЧХАНЛА

Битеу къарыуун, кючюн салып, эки жанындан кийиз урулган ауур эшикни хыны ачып кирген жашчыкъ, сууукъ хауа бла къатыш-къутуш, эшик артында эски чурукълагъа абынып, «доп» деп тийди жерге.

Жыгъылгъанынамы ауурсунду, къалай эсе да, аягъы юсюне болгъунчу окъуна, башчыгъын ёрге тутуп:

— Мажир туююше турады! — деди, адамла аны эшитгенлей, тынгысыз болуп, чабып барлыкъ сунуп.

— Не зат дейди бу?! Бар, ойна, аны бла сени ишинг жокъду,— деди юнню иеси, сабийге хыны этип.

— Мажир кимге эсе да бир бек къычырады! — деди, аллындан батырыракъ болуп, жашчыкъ, жерге уруп ачитхан сол жинпиригин онг къол аязы бла сылай.

— Бар, андан санга не жетеди! Ойна дедим да!

Ол айтып келген жангылыкъны къулакъларына алмагъанларына кёлкъалды этип, эшик таба атлап тебирегенлей, биягъы чурукълагъа абынып, жыгъылыргъа аздан къалды.

— Сагъыш, эшикни иги этген болмазса дейме, сууукъ урады,— деп, аш жарашдыра турган узун бойлу, субай тиширыу, бирсилеге эслетмей, эки шекер бурхуну терк окъуна жашха тутдуруп, эшикни къадауундан иги тартхандан сора, юйге кирип, жумушун эте тебиреди.

Юнню иеси, кёзлерин аз къысаракъ этип, къонакълагъа эслетмей, кёз жетдирип чыкъ-

ды. Юйню тёрюнде тапчанга олтурган экеуленни кеслерин кёргюзтюулерине къарасанг, бачамала сунар эдинг. Бири къап-къара, экинчиси уа, мешхут къазган къамыжакъ кибик, сап-сары. Таматасы, айыу табаны кибик къол аязы бла мангылайын сюртюп, кълун жан сюегине ауурлукъ этип турган алтыатарын къабына сукъган кибик этип, тутуп-тутуп кёрдю да, жеринде болганына кёлю ырахат болганча, ашарыкъ келтире турган тиширыугъа, женгил бол дегенча, сууукъ кёзден къарады.

Бу чакъырылмаган уубет кълонакъланы алларында юйню иеси, ауузу-тили да тохтаганча, шум болуп олтура эди. Сора, амалсыз кибик болуп:

— Да алай да болады,— деди тегерекбет, сары шиллиге чёмюч бла айран узата.

— Не зат? — деди, ангылаусуз сёзю билрге сюйюп, хыныракъ, кълонакъланы таматалары, комендант.

Юйню иесини аты Эрбол эди. Тёрт жылны узунуна урушда кълан тёгюп, тогъуз-он кере жаралы болган факъыр адам ёмюрюнде бююнча апчыган болмаз.

— Къарангыдан кърккюб а... Сабийми болганды? — деди арыкъсуу къара, ауазы кълалтырай, сёлеширге кюрешди, базыныусуз. — Ашаргъа кюрешигиз, табу, тапханыгъыздан. Сууукъ болуп келгенсиз.

Андан сора бу экисине сёзю ачыкъ салырма эдим деп да бир келди кёлюне. Жаланда ауукъ-ауукъ айтханы: «Жубаныгъыз, маржа, кёрюгюз».

Жюз кычырым чакълы жердеги райондан келген «тынгылауукъла» излеген да ол эди.

Адамла бла сёлешгенни кьой, адетли саламлашыу окъуна низам бузгъаннга тергелгенди аланы ишлеринде. Адамланы кьоркьутуп, ахыларын алыу — тынгылау эди алада. Хоу, ол биринчи амал эди. Экини экиге кьошханда не юч, неда беш угъай, төрт болгъаныча, ала этер ишлерин жангылмай, жунчумай эте биле эдиле.

Быллай бир кезиуде, бирер стаканны тартып ийгенден сора: «Төрт жыл уруш этгенде, фашистлени талайын кьолгъа этип, табанны-табанны жетдиргенбиз, хау, тейри!» — деп махтануучу Эрхан окъуна, жанын кьолуна алгъанча, кьоркьуп олтурады быладан, бир-силеге не айып. Азрайил мөлекден да адамла аллай бир кьоркьа болмазла.

Атларын, тукъумларын айтып тохтатмаса-ла, адамла былагъа кёрюнмез ючюн, тюбемез ючюн, жер этегине кетерге окъуна хазырдыла.

Биягъында чакъырылмай келген кьонакь-лагъа: «Мажирни не ючюн тутасыз?» — деп сорургъа таукел болгъан «жигитни да», энди кьулакълары салпы болгъанды. Аркъасы кьалтырай турады.

Сагъыш этип кьараса, Мажирни юсюнден билген затлары анга жетерикди. Была уа, сылтау табып, кесин да Мажир бла бирге кьарангы юйге беклеп окъуна кьоярла...

Алай эсе, аны юсюнден не биледи?

Мажир да — аны ызындан жетип келген кьаратабанладан бириди. Урушха мындан эки жыл артха кетгенди. Таулуланы кёчюргенлери бла байламлы аны Къызыл аскерден кьыстап ийген эдиле. Алай ол Къазакъстанны учу-кьыйырсыз тюзлеринде, ата-анасып тат-

хынчы, ала жерге салынган эдиле — жаназысыз, дууасыз. Аскерден келгенли бир жыл озгъанлыкъгъа, жаппа-жангызды, юйдегили болмагъанды.

Бусагъатда, къыркъ экинчи жылны декабринде аскерге алынып, бир айдан сора башындан жаралы болуп, таулула кёчюрюлгюнчю, тери окъуна юйдегили болуп, юч сабийни аталары — Къумукъ бла бирге тура эди. Экиси эки къарындашдан туугъанладыла. Энди-энди юйдегили болур акъылдады. Заман кыйын, ырысхы къолайлары артыкъ онглу болмаса да, суйген кызы бла сёз тауусушупдула. Мюлкню уа Къумукъ бла бирге къурай барадыла.

Къумукъ дегенлей, бюгюн Мажирге бола тургъан ишледен Къумукъну хапары жокъ эди. Кёп болмай, эллилени мирзеулерин тартдырама деп, бир узакъ колхозну тирменине кетгенди. Ол кюн келирге керек эди.

Не болса да, башха таяныр жери болмагъандан сора тагъылгъанды Мажир ансы, сабий заманындан окъуна мытыр, тырманчы, гурмук ёсген, бир затынгы жаратмаса, хыны этип тохтаучусун да биле эди Къумукъну.

Экинди бола, Эрбол конторда кеси жангыз олтуруп тургъанынлай, ол экеулен, жар оюлгъанлай, суху кирип келди. Эрханий ахысы къуруду. Эртте заманда Меккагъа хаж кылыргъа баргъанлай, анда ёлюп къалгъан атасыны атасы Ортабай къабырдан кюбуп келсе да, андан бек абызырамаз эди. Олтургъан жеринден секирип туруп, кёчгюнчюлени «аллахлары» къазакълы комендантны бла НКВД-ни ёкюлюню — орусуну кюлларын эки кюлу бла тутду.

«Хош келигиз, хош келегиз!»

Къонакъла саламына жууап бермедиле. Темир кибик сууукъ къолларын сансыз узатхан кибик этдиле. «Таулуев Мажир къайдагъысын билемисе?» Алаша сары мынгкъ-мынгкъ этди.

— Ким? А, Мажирми? Биченнге кетгенди. Бусагъат келликди.

— Тюз келгенинлей, бери чакъырт! Биз келгенни сенден башха бир жан билсе, законнга тартыллыкъса! Ангыладынгмы?

— Ангыладым.

Сѣз аны бла тамам болду.

Ючюсю да юч жерде, темир къязыкъла кибик, жарты сагъат сюелдиле.

Бир заманда тышында керти да чана къарны кыж-кыж этдирген таууш эшитилди. Мажирни да ёгюзлеге хыны этген ауазы чыкъды. Фермагъа баргъан жол конторну терезесини аллы бла ётеди.

— Келди,— деди, алыкъа жүрегини терктерк ургъанын тыялмай, Эрбол.

— Чакъыр!

Эрбол чабып чыкъды да, кетип баргъан ёгюзчананы ызындан кычырды: — Уой, Мажир, чананы ары жетдир да, терк окъуна бери жет! Эшитдингми? Бек терк кел.

Ауур жүкленнген бичен жүкню юсюнде бетин борандан бир жанына бурургъа кюреше, Мажир «Охо, охо. Бусагъат»,— деп, ёгюзлени хыны сюре кетди.

Эки айтмаучу, айтханын бел жиги юзюлсе да тынгылы этмей къоймаучу Мажир «тынгысыз тынгылауукъланы» кѣп сакълатмады. Бир жугъун унутхан адамча, терк окъуна жетип келди.

— Энди сен тышына чыкь,— деди алаша сары.

Эрбол сайнагъа чыгып, тютюн букьулата жарты сагъат мычыгъандан сора, къатангы къара аны ичине чакъырды.

— Бу малкъарны жыяр жер тап!

Жукъ ангыламагъанлыкьгъа, кёп сагъышлана турмай, контордан арлакьда Асемгулну юю таба тебиреди.

Жангыз жашы урушну ал жылларында окьуна тас болуп, насыпсыз Асемгул да аны ачыуундан ёлюп, бош къалгъан юй болуучу эди.

Къатхан къара тагъылып тургъан эски киритин чюй бла ачып, артха ыхтырылды. Алаша сарыны аллында кетип баргъан Мажир, юйге кирип бара, ызына къарагъанында, бети бек аман кетип эди.

— Эрбол, бизни тийреде тилчиле кёпдюле, сакъ болугъуз! — деди тишлерин чыкъырдата.

— Мен санга ауузунгу тый демегенмеми?

Сынсыз сары аны желкесине бир урду да, экиси да аны ичинде отоу таба суйредиле.

Эрбол жарты ачылып тургъан эшикни жепсинден ичине къарады. Чакъырылмай келген къонакьла тар отоуда Мажирни баштёбен къаплап, алгъа эки къолун да артха буруп, къаты байладыла. Андан сора ёмюрюнде кёрмеген, кишен кибик бир затны аякьларына салдыла. Ол бугъоу эди.

Асыры къоркьгъандан, чач тюклери тик туруп, артха туракълады.

Къатхан къара тыш эшикге хуржунундан жангы кирит чыгъарып салды. Сыфатсыз сары анга къаршы келип сорду.

— Сенден сора адам кёргенмиди?

— А, а? Хау. Угъай. Биз бери келе туруп, ойнай тургъан сабийле кѳрген болур эдиле.

— Ауузунгдан чыкъса!..

Ол андан сора не боллугъун айтмагъанлыкъгъа, бу ангылады.

— А? Хау. Угъай. Ол айтханыгъыз!

— Бизге кече къалыр жер керекди.

— Не? Кече къалыр? Қъайда?

— Мангкърт! Хауаны болумун кѳрмеймисе? — деди ауазын кѳтюрмей, ачууланып, сакъалы бла северни кѳргюзтдю.

— Хау, хау. Юй табыллыкъды, юй. Бизге барайыкъ. Кюн да батханды. Кечгиде, бу сууукъда къайры барлыкъсыз?!

Чакъырылмагъан къонакъланы алларында жѳбелеп келеди.

«Ой жаратхан, юч-тѳрт жыл жаннган отну ичинде айланганда да быллай зорлукъну кѳрмегенме. Былай къоркъмагъанма. Охо, энди аны къой. Ол кѳчгюнчюлюк бла битеу къыралны миллетлерини башларына тюшген къыйынлыкъ эди. Бу неди? Жаналгъычдан аман».

Алай бу сагъышлары да, бир кѳрген тюшню къыйыры кибик, терк окъуна, тау суу хуругъа сингенгенча, думп болдула. Къоркъуу энди битеу санларын, жюрегин, башын бийледди. Ол угъай эсе, быланы юслеринден ойларгъа къоркъады, муну башына бири кирип, бири чыгъып тургъан аман сагъышланы къыйынлыгъындан терлеп барады. Алай болмаса, бу экиси бир да болмаса да, туз гыржынларын ашай тургъан юй иелерине жанлары ауруп, бир жапсарыр сѳз чыгъарсала уа ауузларындан?.. Ала къашларың-башларың туюген сайын, бу эрип-эзилеп барады.

— Шай ичигиз. Ашаргъа кюрешигиз.

Бир заманда къатынына кёзю жетди. Аны кыйыкъ къара кёзлеринден «не затха жойкъуланаса былай» деген ангыламны сизди. Анга кёре къонакъбайлыгъын асыры оздургъанын ангылады.

— Энди сени тырманынг эди жетмей тургъан,— деди ичинде къатынына кёлкъалды халда.

Ма алай, тынгылауну басханлай, сары самауарны бошатдыла.

Ма алай, тынгылауну басханлай, хазна къалмай токълу этни жартысын ашап, къазакълылада болуучу тёрени бузуп, агъач табакъны кърлай къртайтардыла.

Къонакълагъа тар отоуда жер этип, кеслери, болуучусуча, сайнагъа жарашдыла.

Ахшамда уруп тебиреген боран тышында бютюнда бек уруп башлагъанды. Жел сызгырып, кър гулмакланы терезеге сууурады.

— Эрбол! — деди къатыны Акъмарал, жуургъан тюбюнде шыбырдап. — Балкър жигитни не ючюн беклеп кърйгъандыла ала?

— Не? — деди, элгенип. — Ким айтханды аны санга?

— Акъкърайса, хы! — деп кърйду, хыликкя этгенча.

Аны сиз юйюгюзге жетгинчи окъуна битеу ауул билгенди.

— Мен а кърайдан билейим! Манга сорупму тутхандыла? Сен аны ауузунгдан чыгърсанг!..

Битеу эл билген хапарны къатыны биреуге сагъынса не этеригин кеси да билмей эди.

— Сен, ит ачуун киштикден алгъанлай,

манга чамланма,— деп, бирси жанына бурулуп жатды, ёпкелеген кибик этип.

Отоудан кьонакъланы бир бирге эришгенча тенг хурулдагъан тауушлары чыкъды.

Тышында боран уруп, адамны кьулакъларын шешдиреди.

«Ой, жаратхан ием, тилинги тыялмаймы кьалдынг бу азапха! Окъ ауузундан, топ ауузундан кьутулуп, ажал тырнагъына не ючюн илиндинг? Насыпсыз жан! Андан эсе, Къапкъазынгда ёлге эдинг!» — деп, тынчлыгъы болмай, ары-бери аунады Эрбол, Мажирге асыры тынгысыздан.

Экинчи кюн атхан танг Тегистик элине угъай эсенг — къазакъ, къарачай-малкъар миллет жаратылгъанлы эшитмеген, адам ауузундан чыгъаралмазча, оруну толмазлыкъ кьайгъы келтирди.

Кюн башха бир терс жанындан чыкъгъанча болуп, элге кьайгъы салгъанла райондан келген «тынгылауукъла» экиси бла Эрбол болдула.

Танг ата шошайгъан борандан сора ортасына дери кьар басхан эшикни ючюсю кючден ачып киргенлеринде — кёзлери кёргеннге ийнанмай, сын болуп тохтадыла.

Мажирни юсю-башы итле талагъан кибик. Отоуну кьабыргъаларына кьан таммагъан, кьан чачылмагъан жер жокъ.

Эрбол бир аман тюш кёргенча болду. Андан сора кеси кесини уянып болгъанын сезгенде, кёп болмай болгъан бир ишни эсине тюшюрдю.

Экинди ууахтыда беш-алты бөрү, суу ичерге баргъан биржыллыкъ тананы къарап-къарагъынчы хурттак-хурттак этип кетген эдиле. Битеу эллиле тышында айлана тургъанлай, къайдан эсе да чыгып келип, тананы чачып кетгенлерине къалай ийнаннгын! Элни итлери шау-шаугъа къалып, адамла аякъ юслерине болгъандыла. Ала — бөрү жыйын тананы жумушакъ жерлерин жыртып, къалын къардан да къаба, аны жырып, къалын чырпы бла къамиш ёсген жерге ташайып кетген эдиле.

Эрболну санлары сууукъсурап, къолу-аягъы тутмай, къабыргъагъа таянып, жыгъылыргъа аздан къалды. «Я аллах, бу тюш болса эди», — деп, эс билгенли бери юйреннген дууаларын окъуп, къабыргъагъа таянды. Нек десенг, аны аллында бөрүле ашагъан тананы сюеклери угъай, — адам сойланып эди. Мажирни алай болурун не бек ырысласа да, кертини кёрюп туруп, терсликни басдырыучу кючле хар заманда хорламаучуларын жашырыргъа, былай бир башха кюч жокъ эди.

Тили тохтап къалгъан эди аны. Сууукъ къалтырауукъ алгъанды. Санларында къан жүрюмейди.

«Тынгылауукъчула» бир бирлери бла нек эсе да хапарлаша эдиле. Ол, ала не айтханларын ангылаялмады.

Алайлай «чыкъ-чыкъ» таууш эшитгенча кёрюндю. Қъарай кетгенинде, къабыргъаны тюп жанында, эки жумдурукъ сыйыныр кибик, уллу тешикни эследи. Ичинде, тюймелеча, бир къара затла жылтырагъанча.

Кёз. Жубуранмыды? Угъай. Гылыу чычхан болур дейме. Тюз кеси.

Къоркъмайды. Иничке кызыл тили бла жухларын жалайды.

Кетди. Энтда чыкъды.

Къан жугъу болгъан гылыула узун къуй-рукъларын созуп, тизилип чыкъдыла да, «ёлюкню» аякъларыны юсю бла секирип ётюп, бир бирге ал къоймай, тешике къуюлдула.

Бу насыпсыз ынчхагъанмы этди, арыкъ къара не эсе да бир зат айтды.

Иги эслеп Мажирге къарагъанлай, кёзлерине къан чабып, битеу тегерек кып-кызыл бояу алды. Жер тегерек айланып тургъанча кёрюндю. Кёлю аман этип, аузуна кёолун салгъанлай, ёлю мыллыгын эшике атды.

Экиси да аны аузуна гулмак-гулмак этип, къар сугъаргъа кюрешдиле. Сора, айталгъанларыча, аманны къуйдула.

Бу жукъ ангыламайды, ангылары да келмейди.

Биягъыла, эшикни киритин этип, аны контор таба суйреп келедиле. Тегерегинде эллилери. Ол аладан жаланда ёгюз кибик ёкюрюп келген Къумукъну таныялгъан эди.

Къаллай кыйынлыкъда да эр кишиге алай жиляргъа жарамайды. Башха заманда алай жилягъан эр кишиге, абаданла угъай эсенг, тиширыула айып этип тыйыучудула.

Ой, насыпсызла!.. Не болгъанды былагъа? Къазагъы, балкъары бирча. Кёз жилямугъу тегюлмеген жангыз бири болса уа, таланган! Бизни аулда быллай бир адам барды деп ким билгенди?!

«Тынгылауукъла» муну махкемеге алып келип, эшикни ичинден кылычын этдиле да, столну эки жанына экиси да олтуруп, биренча чапыракъ къагъытны толтуруп жазды-

ла. Хар бир чапыракъны ахырында алгъа кеслери къол салып бошадыла. Андан сора мынга узатдыла. Ол жазыкъны алада не жазылгъандан хапары болмады, аланы балан бармакълары тирелген жерлеге къол салды. Анга энди башха болмаз эди.

Къагъытларын ариу таи жарашдырып, аскер сумкагъа салып, терк окъуна атларына къондула. Атлары да, кеслерича, ашайлгъанларын ашагъан эдиле кече узуну. Атлагъа жер сала туруп, айылларын кючден тартхан эдиле. Атла, тобукъларына жетген жангы къарны жыра, лох этгенлей, сыртдан аууп, кёзден таша болдула.

Артларында къара кийген ауул къалды.

— Эсиркеп, бизге къан жауду. Жангыз къарындашымдан бошадым. Бир да болмаса, экигиз да бирча къыйынлыкъны сынап келмегенми эдигиз? Не хатасы бар эди? Аллах бизге нек чамланды? Тенгим деучю эдинг да?!...

Бир къауум адам биргесине, ёгюзча ёкюрюп, махкемге Къумукъ келди.

Эрболну адамгъа кёл этдирип къарыуу жокъ эди.

Тобукълары тутмай, не этерин билмей, кече боран уруп жыйгъан куртха олтуруп къалды.

* * *

Ол элли къазакълыланы да, кёчгюнчю таулуланы да уруш ачытыр ючюн къоймагъан эди. Ата журт урушдан къайтмай къалгъан онбеш адамны, онбеш асланны, аны юсюне тюненеги эки «тынгылауукъ» алып кетип думп этген эки жашны ачыуу азмы эди? Аны юсюне бу артыкълыкъ, бу зулмулукъ ауул

адамларын эниште к̄аратды. Алык̄а к̄отур болмаг̄ан, к̄аны ок̄уна тыйылмаг̄ан жа-раг̄а туз сепгенча, ауулну уллусу-гитчеси демей, к̄ез жилямук̄ларын шош жутуп, Ма-жир-мархумну ёлюгюн жуууп, кебинледиле. Ол кертиси бла шейит болду.

К̄арты да, жашы да, армау болуп, аллах-ны-адамны налатын бердиле «тынгылауук̄-лаг̄а». Қиши кишиге к̄айг̄ы с̄ез бермеди. Талай к̄айг̄ыны к̄ерген, к̄ыйынлык̄ны сы-наг̄ан: «Аллах мангылайынга жазг̄аннга т̄эмей амал жок̄ду»,— деп, не затха да т̄-зюп, беллерин к̄аты к̄ысыучу к̄артланы к̄злеринден к̄ез жилямук̄лары к̄урумай, к̄еп заманны инжилдиле.

* * *

Эрбол махкемеге жууук̄лашып к̄алг̄ан эди. К̄умук̄, к̄алын к̄арны жырып, жол-суз жер бла, абына-сюрюне, аны аллына к̄ысха чык̄ды. Ол, К̄умук̄ну эслеп, сабыр болду. Мажирни дууасын тохтатхан кюнден бери тюбешмегендиле.

Тюнене ингирде К̄умук̄ну к̄атыны: «На-сыпсыз, к̄арындашыны к̄айг̄ысындан ша-шып к̄алмаг̄а эди. К̄умук̄, киши бла с̄е-лешмей, кеси аллына олтура кетеди да, мен не этсем да эгеук̄уйрук̄ланы¹ к̄ырмай к̄оярык̄ туйюлма деп, тишлерин к̄ысхан-лай турады бу»,— деди к̄атыны.

«Кесигизге жетгеннге-жетмегеннге да к̄о-шула турмаг̄ыз! Ауузуг̄узну тыйыг̄ыз»,— деп хыны этди к̄атынына.

¹ Эгеук̄уйрук̄ — гылыу чычхан.

«Аллах сакъласын! Тышында эшитилсе. Са-
нга кьоркьуп тынгысыз болгъанлыгъымды
ансы...» деп тиширыу къайдан айтдым деген-
ча, къым-тым этди.

Ма, Къумукъ да жетди. Аллын, ол узакъ-
дан окъуна Эрболгъа: «Салам алейкум,
агъа ²!» — деп, жарыкъ саламлаша, жер теп-
дире келир эди. Бу да: «Хал къалайды?» —
дер эди.

Къумукъ, мугурайып келип, аны къатында
тохтады.

Эрбол: «Хал къалайды», — дерге аздан
къалды. Кесин кючден тыйды. Тогъуз-он кюн
мындан алда жангыз таянчыгъын къара жер-
ге салгъан адамдан саулукъ, тынчлыкъ сурау
неге ушар эди?

— Мал орнунгу иги жылы этген кёре эдим,
Къумукъ, — деди, башха айтыр сёз тапмай. —
Къачан этгенсе?

Экиси да махкемеге кирдиле.

Бу кесини жерине олтуруп, Къумукъ терезе
аллына барып сюелди.

— Бошму келгенсе, Къумукъжан?

— Мен бу юйге от салмай къоярыкъ тую-
юлме, кюйдюрлюкме, — деди, терезеден къа-
рап, юйден кёзюн айырмай.

— Не юйню? — деп сорду Эрбол, аны кё-
люн басар умут бла. Сора махкемени терезе-
синден жаланда Асемгулну юйю кёрюнючюсю
эсине туюшуп, кьоркьуп къарады. — От св-
гъарыкъма! Неди ол айтханынг?! Неж кюй-
дюрлюк эдинг?!

— Гылыуланы къырмай къоярыкъ тую-
юлме.

² *Агъа* — тамата къарындаш.

— Гылыуланы? Ыхы, ол алай болсун. Алай юй колхознукъуду. Къыралныкъыды.

— Болсун.

— Къумукъжан, айтма аллай затланы, манга айтдынг эсе да, бирсилеге эшитдирме башынг палахха къалыр затны,— деди, жалынып. — Айтханны, этгенни къой — эсинге келтирме ол затны. Берияны, Сталинни сагъыннганы ючюн, къарындашынга келтирген кюнлерин кёрдюнг да?!

— Угъай, кюйдюрюрге айтдым да — кюйдюрлюкме.

— Айналайын-ау, тюсюнсенгши!³ — Эрболну кёлю толуп, амалсыз болду. — Юй угъай эсенг, колхозну бир къагъанакъ улагъы ёлсе, халкъ жауу деген ат тагъып, он жылгъа кетгенлени кесинг да кёрген болурса. Тюненеги къайгъы да боллукъду бизге. Энди сен тюрмеге кирсенг, ууакъ сабийлеринге, тиширыуунга не кюн келлигин сагъыш эт. Сен хар заманда манга Мажирден аз намыс этмегенсе. Аны ючюн да сау бол. Муслийманбыз. Мен сенден таматама. Мен айтханны этсенг — жангылмазса, жаным. Акъылынгы башынга жый!

Къумукъ кёп мычымады. Юйге тиреу болургъа жараулу жаш ууалып, адамны жаны аурурча, эки имбашы ийилип, эзилип, гитче эшикчикден, эки бюкленип, чыгъып кетди.

Эрбол бир-эки атлап барып, терезеден къарады.

Къумукъ баштёбен болуп, Асемгулну юйю таба угъай, колхозну къой къошу таба кетип

³ *Айналайын-ау тюсюнсенгши* — аяулум, ангылачы.

баргъанын кѣргенинде, Эрбол сыртындан бир ауур жюк тышгенча, аякълары эркин атладыла.

* * *

— Агъа, бери бир келчи!

Бош къалгъан юйню къаты бла озуп баргъанынлай, адам ауазны эшитип, Эрболну жүреги чыгъаргъа жетди.

Эки кѣзю жанып, эм алгъа белине дери къаргъа батып тургъан «огъурсуз» юйню къарангы терезелерине къарады. Сора, арлакъ барып, орунну ары жанында сюелген адамны башын эследи. Эки кѣзю алас-булас кѣрюп, жүреги асыры бек ургъандан, жаны тамагъына тыгъылды.

Бѣркюню бир къулагъы ёрге айланып, экинчиси энишге салынып, жомакълада айтылычу алмосту угъай, Къумукъ болгъанына кеси кесин кючден ийнандырды.

— Бери. Бери келчи, агъа!

— Ой, хадаууз. Танг атмай адамланы жанларын алып не айланады бу...

Къумукъну орунунда башха адам болса эди, Эрбол аны жети атасындан бери жыйышдырып тѣгер эди похну. Амалсыз болуп, ёлгенлени хатеринден жукъ айтмады.

Къумукъ, женгил атлап, аллын жол къадауу бла бирге къобарылгъан кирит, алай, бош илинип тура эди да, аны ачып, ары кире тебиреди.

Махкемени бла ёз юйюню арасында болгъан бу осал ишден сора Эрболну эсине къу-

руда Мажир тюшеди, жүреги ачыгъаны себепли, алайны озаргъа бир да сүймеучю эди. Аны себепли, юнню ичине кирирге базынмай, аргха туракълады.

— Кел, агъа кел, бир сейир зат кёргюзтюрюкме,— деп, Къумукъ аны сермеп къолундан тутду да, сабийни къолундан тартханча тартып, юйге кийирди. «Астофируллах», бу жарлы акъылындан шашханды дегенлери керти болур дейме. Къарындашыи эгеукъуйрукъла ашагъан, бу несиз юйде не излей болур бу?..»

Къумукъ муну къарангы юйге кирдиргенден сора, къолун ийип, сирнек тартып, багъыр чыракъчыкъны жандырды.

Юнню ичи, къарангы ауанала къатыш, бир адыргы жарыгъан кибики этди. Алай багъыр чыракъдан чыккыгъан жалын къабыргъалагъа къынгыр-къынгыр ауанала тюшюрюп, аллындан осал этди.

— Мынга, мынга бир къара энди.— Ол къум басып, мюйюше сюелип тургъан къыркъ литр сыйыннган уллу шешаны кёргюзтдю. Бу къоркъа-къоркъа банканы къатына жууукълашханлай, багъыр чыракъчыкъ бла жарыта, Къумукъ тарс деп банканы башын ачды.

Эрбол артха секирди. Банканы ичинде эгеукъуйрукъла бир бирлерин малтап этгенлерине къарасанг, эсинг ауар эди.

— Бу не затды? — деди, жүреги таш болуп.

— Эгеукъуйрукъла,— деди Къумукъ, сабырлыкъ сакълап. — Алдап тюшюргенме.

— Алдап? Къалай алдагъанса?

— Киштик мыллыкны къыркълитрлик мия-

ла банканы ичине атдым да, къабыргъагъа сюеп къойдум. Сора барып мюйюшде чёкдюм. Мыллык ийисни сезип, тюз багъыр чыракъчыкъ ёчюлгенлей, тешиклеринден тизилип чыкъдыла. Алгъа банканы тишлери, тырнакълары бла да тартып кёрюп, киштик мыллыкга жеталмай, шау-шау болдула. Андан сора къабыргъа бла ёрлеп барып, банканы ичине къуюлдула. Барысы да жыйылгъан болурла деген заманда, секирип туруп, банканы башын этдим. Бу кесек заманны ичинде къууанганын да, къайгъысын да билдирмеучю ауур акъыллы адам, жомакъгъа тынгылагъан сабий кибик, ауузу ачылып къалды.

— Къарачы, агъа! Была не жарыкъ, не от кёрселе — жанлары кетеди. Мен багъыр чыракъны банкагъа тутсам, бири бирин малтап къырыллыкъдыла.

— Хей, андан эсе жермай⁴ къуюп, къыра салсанг а! — деди Эрбол, бир кесек эсин жыйып.

— Угъай,— деди Къумукъ, бираз сагъышланып туруп. — Быланы алай ёлтюрюрге боллукъ туююлдю. Къыйнап ёлтюрюрге керекме.

— Къалай?

— Алай къырлыкъма. Азап чекдирип ёлтюрлюкме.

Бу банкадан аланы ёлюклери чыгъарыкъды.

— Тунчугъуп ёллюк туююлмюдюле?

Ол банканы башында гитче сабийни бармагъы кирирча тешикчикни кёргюзтдю.

— Ол айтханынг да барды. Эт алай,— деди Эрбол, бу жан алыучула жашагъан огъурсуз

⁴ Жермай — патеген, бензин.

юйден теркирек чыгъар амал излей. — Мени махкемеде адамла сакълай болурла. Сен да биченнге барыргъа керек туююлмю эдинг? Турма, бар.

* * *

Тегистикчиле алыкъа эс жыялмагъан эдиле. Къумукъ эрттен-ингир иесиз къалгъан юйден чыкыгъанын кѳргенле не айтыргъа билмей эдиле. Анга сѳз къошмай, тубегенле тынгылауну басып кетедиле. Башха кѳзиуледе уа ол адамланы ийнагъыды. Ётюрюгю-омагъы жокъ — бир тюз адам. Анга бир адам кѳчгюнчюгеча къарамагъанды. Ол топуракъда жаратылып, анга ушагъан адам эди.

Бир-бирле иш этип барып кѳрюп, арбазында сѳлешип кетгенле: «Къумукъ акъылдан шашханды дегенле бош сандыракъ этедиле. Аллындан эсе ауур акъыллы, сабыр адам болгъанча кѳрюнеди. Арбазы, юйю-башы, тизгинин жыйып турады. Юйдегиси — тизгинли, сабийлерини юсю, башлары анга кѳре».

Алай адамла Асемгулну юйюню къатында кѳрселе да, анга биягъы ишеклик билдире турдула.

Кѳп бармай, ингир ала, Эрбол фермагъа келди. Тамата къойчу Сейиткъалий бла Къумукъ чанадан бичен къотара тура эдиле. Аланы халларын билгенден сора, кетип тебиреди. Къумукъ, анга жууугъуракъ келип:

— Агъа,— деди, аны эсин кесине бура,— эгеукъуйрукъла аз бола башлагъандыла.

— Алаймыды? Азайсынла къафырла. Ашданмы ёледиле, огъесе?..

— Угъай, азирейлиле бир бирлерин ашайдыла.

Эрболну аркъасы титиреп, гумулжукъла жоргъалагъанча болду.

— Тюз болгъанды,— деди ол, кетерге сылтау излеп.

— Хы, унутуп турама, кеслери уа не къадар бала табадыла. Бири бир кере отуз бала тапханды. Қъарап-къарагъынчы жутхан эдиле аланы уа.

Қъумукъну арт кюн жолукъгъанда айтханы эсине тюшсе — Эрболну кёлю аман этеди. Аны Қъумукъ кеси ушатып айтхан кибик, арт кезнуде анга тюбемез ючюн, ол башха жол бла жюрюйдю. Асемгулну юйюню аллы бла озмайды.

Ингирликде махкемеде жангыз олтуруп тургъанлай, Қъумукъ, соргъан-оргъан болмай, кирип келмеймиди.

Сюрююню таматасы Сейиткъалий болгъанлыкъга, битеу ишге-башха жууап берген Қъумукъ эди. Қъошха керекли затланы, ашыкъмай, тап жарашдырды. Сора махкемеге келди.

«Ой жаратхан аллахым, бу жол ол адам ашаучу азирейлилени хапарларын айтмаса эди!»

Эшикни акъырын ачып кирди да, Қъумукъ, бир жанына бурулуп:

— Агъай, ол онгмагъанланы жангыз бирлери къалгъанды.

— Не дейсе?

— Эгеукъуйрукъланы дейме. Ол жангыз къалгъан а керти тажалды. Нёгерлерин ашап тауусду Асыры семизден жюрюялмайды, кымылдаялмайды.

Эрбол керти окъуна кёлкълды этди.

— Аллах ючюн, аны кюйдюргенми этесе, итлегеми атаса, суйгенингча эт да бир тынчайчы.

Биягъында аяз кюйдюрюп, къызарып келген бети саргълалып, чыгъып кетди.

* * *

Къышы сууукъ болгъанлыкъгъа, Тегистикде жаз эртте болду.

Къар эрип, сызгъала суудан толдула. Жаз ортасында къуруп къалыучу Тегистик, сууу не ары, не бери адам ётдюрмей къойду.

Тегистикде андан сора жангылыкъ болмады десек, Къумукъну унутур эдик.

Мындан бир ай алгъа райондан келген ёкюлсымакъны бири Асемгулну арбазында атын тагъа айлайнигганда, банканы аудуруп кетеди. Тамбла ашдан ёледи деп тургъан Къумукъну эгеукъуйругъу, жерге киргенча, думп болду. «Кесимден болду терслик. Башы ышангылы туюл эди. Алышындырыргъа керек эдим»,— деп ёкюндю Къумукъ.

Эллиле эси дурус, акъылы жеринде тургъан адамны бу кылыгъын ангыламадыла.

Ол кезиуде дагъыда бир хапар келди.

Сууну ары жанына къайыкъкъ бла ётюрп, почтаны жюрютген Бийсенкъл «тынгылауукълдан» келиучю «алаша сары» бла «къатхан къара» къоншу колхозгъа кетип баргъанлай, къайыкъкъ аууп, суугъа кетген хапарларын айтып келди.

Ахшыны-аманны да ортагъа салып, къл элек бла сюзюучю тегистикчиле бу жол ауузачып бир сёз айтмадыла. Жаланда ол хапар-

ны айтхан жерде тынгылап тургъан Къумукъ: «Эгеукъуйрукъла кырылып бошалдыла»,— деди.

Бир сейир, андан сора Къумукъ да эгеукъуйрукъланы хапарларын чорт кесген эди.

ДУНИЯ КЕЗИУ КИБИК...

Абакар Жамалдинович не эсе да бир къагъытха сансыз къол салды да, тюзмю этдим, огъесе терсеми этдим дегенча, ишекли болуп, башдан-аякъ дагъыда бир кере окъуп чыкъды, сора къагъытны болушлукъчусуна узатды.

— Сакълагъан адам иш бармыды? — деди, эшикни башы бла кёргюзте.

— Барды.

Омакъ кийинген бир келбетли жаш таматасыны сёзюн эки этмезге хазырды.

Абакар, болушлукъчусундан башха адам ангыламазча, башын аз кымылдатхан кибик этди. Кёп сакълатмай, кабинетге орта бойлу, бир экижыйырмажыллыкъ, толу санлы къарамыйыкъ киши кирди.

— Кечгинлик беригиз,— деп не эсе да абызырап, эшикден кирген жеринде жунчуп турду. Сора, бираз эс жыйып, барып, министрни къолун тутду.

Олтуругъуз,— деди Абакар сабыр ауаз бла.

— Кечгинлик. — Келген адам артхаракъ туруп, узагъыракъ олтурду.

Экинчи кере тилегенинде, министрни столуна жууукъ тургъан шинтикге барып олтурду. Алай, былайда олтурургъа тийишли болурму манга дегенча, тынгысыз эди. Хуржунундан

жаулугъун чыгъарып, бир ненча кере терлегенин сюртдю.

— Жумушугъузну айтыгъыз,— деди Абакар сабыр ауаз бла.

— Мен сизни оноуугъуздагъы консерва заводда ишлейме. Сизге тарыгъыууму айтыргъа жазылгъаныма эки-юч ай болады. Не болса да, бюгюн ийдиле...

Абакар, «тынгылап турама, айтыгъыз, ийменмегиз» дегенча, ышара эди.

Андан арысында ол адамны айтханлары, бир бирин тутмай, бир магъанасыз ушакъ болуп кетди. Къайда туугъанын, ёксюзлюк сынап ёсгенин, халал къыйыны бла жашагъанын, аны киби, кесине керекли, Абакаргъа уа тузсуз-мыстысыз хапарланы жаркъмалап кетди. Ахырында заводда он жылдан бери ишлегенин, алай заводну директору аны мардасында къоймагъанын айта тебирегенинде, Абакар хапарны-тарыгъыуну ахыры болгъанына къууанып, энди аны ётюрюгюн-кертисин билирге суйюп, аллында олтургъан адамгъа ышанлап къарады.

Жукъа кекелин тапчыкъ бир жаллы тарагъанды. Тамакъ тюбю салынаракъ, бет дуппушлары монголугъа ушайды. Тёппе чачы, герге чыпчыкъгъа ушаш, ёре сюелипди. Дуппукъбурун, орамда тюбеп, ол сагъат окъуна унутулуп къалычу бир ушагъыусуз сыфат.

Бетинге тюз къарамайды, ийменчек. Алай, сёлешгенине кёре, биргесине ишлегенле аны артыкъ бек жарата болмазла деген оюмгъа келди.

— Кече-кюн демей, не къадалып кюрешген эсем да, «ёсдюрмейди»,— деди ол, сёзюню ахырында,— ёсер ючюн ултха берирге керек-

ди. Жалынып, этеклерин кётюрюп айланыргъа керекди. Неда аны къаршы жууугъу болургъа керексе. Алайсыз турлукъса бир жерде.

— Ултха алгъанына шагъатла табарыкъмысыз? — деди Абакар, тынгылап туруп, энди ауазын кётюререк.

— Не шагъат керекди? Аны билмеген жокъду.

— Аны билмеген жокъду дегенигизге киши ийнанырыкъ туююлдю.

— Энди аны къалай этерге, ийнандырыргъа боллукъду? Алгъанын манга кёргозтюпмю алады ол.

— Ултха алыу — законсузлукъду. Аллай адамгъа сюд этерге керекди. Хар ким да биледи деген сёзле бла уа адамгъа сюд этилинирик туююлдю,— деди Абакар сансызыракъ. Аллай тарыгъыула бла келген адамланы ол кёп кере кёргенди.

Келген адам, биягъы жаулуугъун чыгъарып, мангылайын сюртю.

— Мен энди кертисин айтсам,— деди жалынган ауаз бла,— мен аны ултха алгъанын алмагъанын ачыкъ этерге келмегенме. Сюдге берирге да излемейме. Бош, хар ким да билген зат болгъаны себепли, таматасыз деп айтханлыгъымды ансы. Мен излеген — аны къуруда мени ызымдан сюргенлей тургъанын кьойдурсагъыз эди. Мени, цехни таматасы болуп ишлеп тургъанымлай, къыстап, мени орунума кесини бир жууугъун салгъанды. Мени уа, мастер этип, башха ишге кёчюргенди.

— Иш хакъыгъыз а азмы болгъанды, огъесе?..

— Иш хакъым аз болмагъанды,— деди ол,

иш анда туйюлдю бусагъатда кёбюрек окъуна алама. Иш мораль жаны блады ансы. Бир деп бир терслигим жокъду. Иш бармайды дейди. Хар кимде да болады бир кемчилик. Аны кесинде уа жокъмуду?..

«Ангылашымлыды — деди ичинден Абакар, — гитчерек болса да, къуллукъ керекди дейсе...» Абакар алай ангылап, къолуна къаламын алып, аллындагъы блокнотну алды.

— Тукъум атыгъыз?

— Акъбашев Амуш Гериевич.

— Игиди. Жаздым.

Абакар Акъбаш улуну хапарны узакъгъа созаргъа къорешгенин сезип тохтатды да, Амуш Гериевич, деди ауазын кётюререк, — мен жазып алгъанма, тарыгъууугъузгъа къаратырыкъма. Заман азды. Тышында сакълап турадыла.

Акъбаш улу, бир ауукъну тынгылай туруп, келген жумушу тамам боллугъуна ийнанмай, кабинетден чыгып кетди.

Шырт деп болушлукъчусу кирди.

— Обкомдан сёлешедиле, жериндемиди деп сорадыла сизни.

— Ким?

— Къагъытчыны болушлукъчусу.

— Манга нек сёлешмейди да? — деди Абакар «огъесе мынданмыды» дегенча, къызыл телефоннга кёзюн жетдирди.

— Билмейме, — деди болушлукъчусу, — экинчи кере сёлешедиле. Ары-бери кетсе, бизге билдир дегендиле.

Абакар сагъатына къарады. Жетини жарымы. Бютюн къысха кюн, байрым кюн болгъаны эсине тюздю. Алай ишин суйген адамгъа юйден эсе кабинет багъалыды. Юйге баргъан-

лыкъгъа, телевизордан сора не барды. Анга къара да тур. Эки кьолун жукъгъа тийдирмей, эрикгенден не этерге билмей кьалгъан кезиуле боладыла. Кабинетде уа, сууда жюзген чабакъ кибик, кёлю кётюрюлюп туруучуду.

Абакар, энтда да бир сагъат олтурур умут бла:

— Кирсин,— деди, эшикни кёргюзтюп...

Сагъат сегизде «Кремлёвка» зыр деди. Экинчи кере зынгырдагъанда, Абакар чолпуну алды.

— Алло!

— Абакар Жамалдинович?

— Тынгылап турама,— деди Абакар, кьагъытчыны ауазындан танып.

— Бери бир келсегиз эди.

— Охо, барайым.

Къагъытчы, экинчи сёз кьошмай, чолпуну жерине салды.

Абакар, кнопканы басып, болушлукъчусун чакъырды да:

— Машина мындамыды? — деп сорду, кьагъытларын жыя.

— Мындады.

Абакар приёмныйге киргенинде, кьагъытчыны болушлукъчусу анга бир жашырын халда:

— Былай чёгюгюз, бусагъат чакъырлыкъды,— деди, креслону кёргюзтюп.

— Абакаргъа кьагъытчы алай этгени ачыу тийди, анда адам болмай тургъанлай. «Анда тюз бу кезиуде киши жокъду. Эшик аллында сакълатхан анга деберми кьошарыкъ болур, эке».

Алай ол жангылгъан эди — кабинетден экинчи секретарьны болушлукъчусу чартлап

чыкды да, аны кѳргенине бир бек кѳууанган адамча:

— О, Абакар Жамалдинович, халыгъыз кѳалайды? — деп, кѳолун эки-юч кере кѳысды. Тюлкю киби кѳубулду.

«Актѳр».

— Киригиз.

Абакар кѳабыргѳалары сыйдам кѳангала бла тышланган, залгѳа ушагѳан кенг кабинетге кирди. Кѳагѳытчы, столгѳа кѳапланып, не эсе да бир зат жаза тура эди да, ишин андан ары бардырды. Иги кесекден сора кѳаламын жерине салып бошاپ, креслогѳа иги тап олтурду да:

— Хал кѳалайды? — деди бир башха затны юсюнден сагѳыш эте тургѳанын кѳоймай, мынга кѳайры эсе да бирге кѳарагѳанча кѳарай.

— Халны бир сѳз бла ангылатыргѳа кѳыйды.— деди Абакар, кюлюп.

Кѳагѳытчы, аны айтханына жууап хазырлай. бир кесек мычыды.

— Саулукъ кѳалайды? — деп сорду, бош тургѳандан эсе деген акѳыл бла, сабыр халда.

— Игиди,— деди Абакар, анга сейирсинип кѳарай.

— Быйыл солургѳа баргѳанмысыз?

— Угѳай.

— М-м... Алай эсе, былай этейик,— деди кѳагѳытчы, столгѳа кѳапланып. Сора дагѳыда бир кѳауум такѳыйкѳаны столну бармакѳалары бла кѳагѳып: — Алты жыл — иги кесекди. Хау. Алай, кесигиз билгенликден, жашау тохтап турмайды. Алгѳа барады. Заман тюрлене турады. Тюнене этилген иш, тюненеги оноу бюгюннге жарамайды...

Кабинетге киргенли бери жукъ ангылаялмай башы хайран болгъан Абакарны жүреги чанчханча кёрюндю.

— Мындан алда кесигизге да кёргюзтгенме. Сизни юсюгюзден кёп тарыгыуу келгенди... Сизге бир кере эсгертиуу да этгенбиз. Андан хайыр чыкъмады. Ким биледи, арыгъан окъуна болурсуз. Адам темирден туююлдю. Къуллукъ кишини мангылайына жазылмагъанды. Кезиуюбюз жетсе, барыбыз да кетерикбиз. Аны себепли, кёлюгюзге тиймесин, кертисин айтыргъа тюшеди. — Къагъытчы, андан арысына жүреги тёзаллыкъ болурму дегенча, Абакарны кёзюне иги ишанлап къарады. — Сиз бусагъатда ишлей тургъан ишигизни къояргъа керексиз... Жашау тауусулмайды алыкъа, артдаракъ бир иш табарбыз.

Тюз былай а болур деп эсине келмеген эди Абакарны. Олтургъан жеринде, ташдан этилген эсгерме кирик, къымылдамай къалды. Тамагы къургъакъсып, жукъ айталмады.

— Кесигиз билгенликден, къолумдан келгенни аямагъанма, ишлерге кюрешгенме, — деди иги кесекден сора. — Кемчиликле да болгъан болурла. Алай аллай бир заты болмагъан ким барды! — Абакар биягъында кесини аллында олтургъан адамны орунуна тюшюп къалгъанына сейир этди. — Аллай бир гузаба этерча зат жокъду. Аны кесигиз да билесиз. — Кеси кесин алай эниш этип сёлешгенине сокъуранады. Алай ол сёзле жалыннгандан угъай, къоркъгъандан айтылгъан эдиле.

— Башха ишгеми дейсиз? Билмей тургъанлай? Къойсагъыз, бир кесек ишлерик эдим...

Абакар шум болду. Нек десенг, айтханларындан магъана болмазлыгъын билген эди.

Къагъытчы: «Ишни халын билген адамсыз, ангыларгъа керексиз»,— деп ариу айтханлыкъгъа, Абакар, хорлана тургъанына женгдирмей, сабий кибик жууап этерге кюрешди.

— Не терслигим болгъанын ачыкъ этигиз!— деди. — Кимге, не хатам тийгенди? Кимни эсе да ишге тохтатыргъа керек болур?!

Къагъытчы ичин жыйды. Нек десенг, Абакар аны бахчасына таш атаргъа кюрешгенин ангылады.

Озгъан жыл бир уллу махкемени таматасы: «Мени ишден къыстатыргъа материал жыйып, ызымдан тюшюп айланады»,— деп, бюрогъа къагъыт жазгъан эди. Экинчи къагъытчы аны андан жашырып, аллай материал жокъду деп, иш ачыкъ сюзюлгенден сора уа иш андан ары бардырылмай къалды. Аны орунуна уа жаш ишден къысталды.

Ол затла эсине тюшюп, къагъытчы бираз сагъышха къалды.

— Бираз «сермеширге» тюшерикди,— деди къагъытчы, министр алай бош боюн салмазын ангылап. Энди ол тынгылауну басып, Абакар айтырын айтып, жюрегин чёкдюрююн сакълады.

Ишин, салгъан къыйынын минчакъ тизгенча айта кетип, арыгъан, эрикгенми этди Абакар:

— Сиз, бегим чыгъармай, сабыр этигиз,— деди, бираз жюреги энишге айланаракъ.— Мен биринчиге кесим барайым.

Къагъытчы алыкъа тынгылай эди. Онг жанында тургъан кёп кнопкалы аппаратны бир жерлерине къатылып, биринчини приёмныйине

сөлешди. Биринчи шахарда болмагъанын биле тургъанлай, аны бла бирге бу ишлени сюзерге аны кесине энчи буюрулгъанын жашырыр ючюн:

— Тамата кесиндемиди? — деп сорду, актёрлукъ рольда ойнай. — Алаймыды? Қъачан? Не заманда? — Дагъыда бир ауукъдан: — Кетгенди, къайры эсе да,— деди, Абакаргъа къарап. — Орта кюнден алгъа келлик болмаз.

Абакар уучула жан-жанындан алып, къуршалап келген жаныуарча, дунияны кенглиги тар болуп башлагъанын сизди. Ол хорланнганына ийнанды. Қъагъытчы да, аны тюнкеси къуруй тебирегенин ангылап:

— Абакар,— деди мамыр ауаз бла,— кесигиз билгенликден, сиз да, биз да мина излеген сапёрлагъа ушайбыз. Хар бир терс ишибиз экинчи кере къайтарылыргъа керек туююлдю. Кертисин айтсакъ, сиз бир кере угъай, кёп кере терслик этгенсиз... Былтыр ишчилеригизни кётюрюлгенлери. Аны халкъгъа туура этмей жашырып къойдукъ. Биз аны нек болгъанын билебиз. Заводну бир цехине от тюшдю. Бухгалтер кеси кесин асды. Ай сайын бир бири ызындан келип тургъан несиз тарыгъыу къагъытла. Бу затлагъа жангыз бир сирнек тартханынглай, барысы да къабынып, адам ёчюлталмазча ёртен тюшерикди. Бу затланы мындан ары басдырып туругъа амал жокъду. Бусагъатдан тап кезиу табыллыкъ туююлдю. Аны себепли жашлыкъ этмегиз. — Қъагъытчы аллындан жумушакъ сөлешди. Биз сени нохтасыз, жүгенсиз бошлап иерик туююлбюз. Бир кесек тёз, бир иш табарбыз...

— Қъагъытчы ол айтылгъанла бла иш та-

мам болмаса да, бир ызгъа тюшер деп умут этген эди. Алай Абакар, жолну ортасында тохтап, солуу алгъан адамча силкинип, жаныдан башлады:

— Угъай, тохтагъыз бир кесек,— деди, алдында олтуруп тургъан адам къагъытчы болгъанын унутуп къойгъан кибики, къызаракъ.— Ишчилени къозгъалыулары, биринчиден, законнга бузукълукъ этгенлени хаталарынданды. Экинчиден, аланы тилеклери, излегенлери мен эталлыкъ зат туююлдо. Заводну цехине ст тюшгени ючюн мени терслеяллыкъ туююлсюз. Мени орунумда сиз болсагъыз не этерик эдигиз? Жукъ да эталлыкъ туююл эдигиз. Бухгалтер а юйдегисини хатасындан болгъанды... Аланы барысын да мангамы атарыкъсыз? — деп, болушлукъ излегенча, Абакар жан-жанына къарады. — Анонимкалагъа уайнаннганыгъызны ахырда ангыламайма. Аны жазгъан кертини жаза эсе, тукъум атын нек кёргюзтмейди?

— Тинте келгенде, анонимкаланы 75 проценти керти болгъанды. Экинчиден а сизни заводда болгъан законсузлукълагъа сизден башха киши жууап берлик туююлдо.

— Ахшы, башха биреу жууап бермесин. Мен жууаплы окъуна болайым. Жиксиз жерден бичакъ нек уругъа керекди? План толтурулгъанмыды? Толтурулгъанды. Ол сиз санагъан затла бирси министерстволада жокъмудула? Мен санап айтайым... — деп, бармакъларын бюге тебиреген эди. Абакарны сёзюн бёлдоу къагъытчы.

— Охо, аланы санаргъа керек туююлдо, бусагъатда хапар сизни юсююзденди.

— Ой, аллах ыразы боллукъ, жаланда мени

юсюмден нек болады? Ачыкъ айтчыгъыз манга, не адамды ол мени орунума барлыкъ? Угъай, мен бу ишни былай къояллыкъ туююлме. Заявление да жазмайма!

— Жазарыкъсыз,— деди къагъытчы, биринчи кере ауазын тюрлендирип.

— Жазарыкъ туююлме! — деди ачыуланып Абакар, алгъаракъ окъуна ийилип. — Ишимден чыгъара эсегиз — чыгъарыгъыз. Мен биринчиге бармай тохтарыкъ туююлме.

— Баргъанлыкъгъа не этерик болурсуз?

— Не этеригими, не айтыргъымы кесим билеме.

— Слушай,— деди бир тюрлю ауазын тюрлендирип, орусча. — Ты не ребёнок и не первый год работаешь министром. Пора понять, что достоинство нужно не только для победы, но и для поражения. Надо уметь проигрывать а не устраивать дурацкую сцену.

Къагъытчыны орусча селешгени кертини жашырмай, ачыкъ айтыргъа онг берди: биягъындан бери болгъан даулашла бир жанында къалып, Абакарны эсин жыйдырды.

— Ёре түруп кёрмей эди да, олтуруп кёре эди деп... Къагъытчы, жарты акъыллы адамгъа сейирсингенча, башын булгъады.

— Таматаны оноумуду? — деди Абакар, бир заманда сейирсингени бла къоркъгъаны къатыш.

— Къагъытчы Абакаргъа къарап къалды, жукъ а айтмады. Ишни не бла бошалыргъа боллугъун ол энди ангылады: битеу къарыуункючюн тауусуп, къуру сюеклери къалгъан адамча, баштёбен къарап турду да, къагъытчыгъа къолун узатды.

Къагъытчы, алгъадан хазырлап къойгъан

кибик, бир чапыракъ къагъытны бла къаламны аны къолуна тутдурду.

Абакар, алыкъа эсин жыялмай, терк окъуна хылы-мылы хат бла кеси ыразылыгъы бла ишден чыгъарырларын тилеп, заявление жазды. Сора, алыкъа жукъусу аязмагъан адамча, жеринден туруп, къагъытчы бла да саламлашмай, болушлукъчугъа да не эсе да бирле айтып, аны айтханын да эшитирге суймей, эки жанына бара, кабинетден чыгып кетди.

Андан ары битеу оюму-сезими тюрленип къалды. Биягъында бу уллу мекамгъа министр болуп кирген адам энди министрлигин тас этип, орамгъа чыкъды. Бош адамлача къалды, къайры барыргъа билмей, арсар болуп къалгъанчады. Адамладан, ким эсе да бир министр ишинден къысталып, биринчи кере юйюне машинасыз барыргъа тюшгенде, къайсы автобус бла барыргъа билмей:

— Энди уа не амал, юйге не бла жетерик-биз? — деп, амалсыз болуп, эси азаргъа аздан къалгъанын эшитген эди. Бююн аны тюбюнде машина болгъанлыкъгъа, тамбла ол кюннге къаллыгъы кёзюне кёрюндю. «Керти окъуна, биз жашагъан юйге къайсы автобус бла барыргъа боллукъду» дегенча, жолгъа къарады. Биринчи кере автобус тохтаучу жерлеге ишанлап къарай эди.

Абакар машинагъа къалай келип олтургъанын окъуна сезмеген эди.

Шофуру:

— Абакар Жамалдинович, ауругъаныгъыз ишми барды? — дегенинде, «сен къайдач чыкъдыңг» дегенча, анга элгенип къарады.

Ол бир заты ауруп ынчагъан адамча ынч-

хагъанын кеси да эшитди. Шофургъа не жууап айтыргъа билмей, сагъыш эте тургъанлай, дагъыда ынчхады. Ол заманда билди — жаратылгъанлы аурумай, тишлеринден бири буруп тургъанын.

— Тохтачы,— деди шофуруна, бир зат унутуп баргъанча.

— «Москвaгъа нек сёлешмейме? Ара министрстводагъыла сабыр болугъуз деселе, была не айтырыкъ болурла?»— Алай ол умуту узакъгъа бармады. Машинаны тохтатып, не айтырыгъын сакълагъан шофургъа жууап берирден алгъа, машинадагъы сагъатха кёзю жетди. Он. Кечди, киши бла да сёлешаллыкъ туююдю. Ол заманда, Абакар аны ишине ыйыкъны ахыр кюнюн — байрым кюнню — сайлап, айтылгъан, этилген оноугъа телефон бла бир жерге жетмезча, иш ойлашып бардырылгъанын энди ангылады.

Ол эрттеден бери хайырланылып келген амал эди.

Тиши биягъы бура башлады.

— Кетдик,— деди шофуруна шошчукъ.

Министрни ауазы аллынча бийлик этген ауаз бла угъай, бош жолоучуну ауазына ушаш чыкъгъанын шофуру да сезди.

Юйге келгенден сора юй бийчесине не айтырын билмеди. Башы тюбюне болуп, юзюлюп бошагъан ахшы умутлары юйдегилеге ауарыкъларын, аланы халлары да кесича боллугъун, алгъыннгы ангылам башха тюрлю боллугъун, юй жашауу тамыры бла тюрленириги эсине тюшсе, ичи энишге тюшюп баргъанча кёрюне эди. Ол жыйылгъан жерде, тенглери бла олтургъанда, «тамбла министрден кыстасала» деп лакъырда этиучю эди.

Ол, аман кьууум этип, эдия ургъан кибик болуп кьалыр деп кимни эсинде бар эди? Ол кеси кесине таукеллик берип, сабырлыкъ этерни орунуна, кесине жетген учузлукъгъа тѣзюп болалмай, хар озгъан такъыйкъа аны ичги сезимин тозуратып, тюк-тюк этип, тенгизден ургъан толкъун кибик, алып бара эди.

Кеси ыразылыгъы бла ишден эркин этерлерин тилеп, кьагъытчыгъа заявление берип кетгенин юйдегисине айтыргъа бир эки-юч кереде болду. Базыналмады. Себеби, жангыдан башланырыкъ ачыу битеу юйдегиге жайылса, кѣтюралмазлыгъын биле эди. Бир кьауум жыл мындан алгъа, бир кесек заманга дери заместительден чыгъаргъанларында, кьатыны, кечени узуну жиляп, кишиге кѣз кьысдырмай, ишден чыкъгъан кьаллай бушуу болгъанын ол заманда ангылагъан эди. «Аны себепли, бир кесек тѣзейик»,— деп ойлады ол.— Бир да болмаса да, кесим бираз эс жыяйым...» Алай кеси кесине кѣл этдирген алай тынч тьююлдю. Къайгъы ичинге бир кирсе, тешикеде бегитилген жыртхыч жаныуар кибик, чыгъаргъа унамайды. Была бир эшитселе уа, жарылгъан ѳтча боллукъду.

Юй бийчеси аш юйден чыкъмай кѣп турду. Орта отоуда кьызы бла къайын кьызы телевизоргъа къарайдыла. Бир бирни ѳлтюрген, кьычырыкъ, хахай, ушкок тауушла. Ким эсе да от сугъуп, адамла балконладан кетедиле...

Абакар кесини жашауун, ол киноча, бир кьыяматха ушатды. Кинода жаннган отну ѳчюлтюучюлеча, бу да ичиндеги жаннган отну ѳчюлтюрте кюрешди, алай болалмады. Унуталмайды, болалмайды. Андан сора аны амалы кьуруп, битеу ичги сезимни жанып

тургъан отну ёчюлтюрге кюрешмей, къайгыны эркинлигине берди да къойду.

Биягы тиш ауруп тебиреди. Энди эследи. Тиши угъай, жаякъ сюегиди. Боюн жигине дери ауругъанча кёрюнеди.

Бираздан сора тиши бир кесек салкъын болгъанча кёрюндю. Алай башына тюшген къайгы биягы хорлады. Бу кыйынлыкъ анга не себепли жетгенини баш сылтаун излей башлады.

Абакар туугъандан жангыз жаш эди. Таянчакъ болур кибик, баш къуллукъда жууугъу да болмагъанды. Кесини тирилигини хайырындан тенг, къарындаш да тапхан эди. Ишни мажара билген, адамланы ишлете билген, кеси да ишлей билген адам эди. Андан эди анга жашлай къуллукъ жетгени да. Бек алгъа заводха келгенинде окъуна, аны аллайлыгын башчыла эслеген эдиле. Директор а 40-чы жыллада отдан, суудан къоркъа билмеген, эски кадрладан эди. Кече-кюн демей, арыу-талыуну билмеген, кеси кесине окъуна артыкъ уллу эс бёлмеген аллай адам эди. Ишлеп да анда тебиреди. Абакарда арымайталмай, солуу алмай ишлерге анда юйренди. Башындагъыла аны терк окъуна эслеп, кёзкъулакъ бола башлагъан эдиле. Жыйырмажети жыллыгында заводха директор, андан сора министрни экинчиси болду. Артда министрге салдыла. Энди ма алты жылдан сора ишинден кысталып, атылып къалгъанды.

«Дуния былай татыусуз болуп къалай къалды? Бир зат болургъа керекди»,— деп кеси кесине кёл этдирирге кюрешгенликге, болалмайды. Бары да унутулур, былай турмаз. Ишинден кысталгъан жангыз мен бол-

мам дери келеди. Алай ол саггышланы барысын да жел элтип, къара булутла басып кетедиле.

Абакар тышындан къарагъаннга бек насыплы адам болуп кёрюнюрге керекди. Юйдегиси ариу адам. Союп къаплагъанча, кесине ушагъан жашы, тиширыуундан айыралмасса, аллай кызы. Юйдегили болгъан кюнюнден бери бир затдан керекли болмагъандыла. Бек алаамат байлыкълары болмаса да, кереклерин табып жашагъандыла хар заманда да. Жетишимсизликни сынамагъандыла.

Алай иги эс этип къарагъаннга алада да бир къайгъы бар эди. Къайгъылары — жашны жангызлыгъы. Жашлары туугъанда, бек уллу къууанч этген эдиле. Ишден арып келсе, жашы бла эрикгенин кетерир эди, арыгъанын унутур эди. Сюйгенин кийдирип, сюйгенин ашатып ёсдюрген жашлары абаданыракъ болгъанлай, терсине терилип тебиреди. Школда да иги окъумай башлады. Ала аны абадан болса тюзеллик сундула. Орам таякъларына къошулуп кетип, аладан аман кеп бла айырдыла. Институтха салдыла. Анда да окъуялмады. Ичерге тюзелди. Туююшге къошулуп, кимни эсе да бичакъ бла уруп, сютлюк-жоллукъ болду. Битеу дебери хайырланып, атасы андан да къутултду. Миллети да белгисиз, бир хаулеге терилип, юйню тынчылыгъын къуртду. Бек уллу къайгъысы ол эди. Кишини айтханын къулакъгъа алмай, юйдегили болду ол тышырыуу бла. Атасына-анасына келгенин къойду арталлыда.

Былай юйюрге насыплы юйюр деп къалай айтхын?!

Абакар жашыны юсюнден кёп кере саггыш

этгенди. Кийдирмегени, ашатмагъаны къалмады. Кертиди, юйретирге кюрешмегенди. Окъугъан школуна аягъы тиймегенди. Хужулукъ ишден амал болмады. Эрттен сайын сагъат сегизде кетеди да, юйюне кече онда, онбир сагъатда келеди. Кёбюсюнде ол келгенде да, кетгенде да жашы жукълап болады. «Папам командировкадамыды?» — деп соруучу эди анасына кюн сайын.

Абакар былайда кертилик тузагъына энди тюшгенча, башын булгъап, ауур кючсюндю. Ай мен жарлы, жангыз жашыма юйретирге амалым, заманым болмаса, аны кюн сайын кёрмесем, адет-къылыкъгъа юйреталмасам, жууугъуму, тукъумун таныталмасам, эгечкъарындаш, миллет дегенни ангылаталмасам, аны ёксюз ёсгенден не башхалыгъы барды? Орамда айланып, орам таягъы болмай не боллукъ эди ол?

Бир сагъышын бир сагъышы тюртюп, Абакарны кёлю аллындан да аман болду. Озгъан жашауун эсине тюшюргенде, аллынгы кёрген зауукълугъу кёзюне кёрюнмей эди. Барысы да татыусуз, магъанасыз, бир болмачы затла. «Алай эсе, сен не ахшылыкъ кёрдюнг?» — дейди, кеси кесине соруу этгенча. Кеси кесине соргъан соруугъа жууап табалмайды. Юйдегисини бла кесини байламлыкълары да жашы бла болгъан байламлыкъдан узакъгъа кетмеген эди. Къуруда тышында айланнганы себепли, аны юй иесича угъай, къырал адамыча кёрюп тургъандыла. Бир игиси — ол юйдегини хар не бла да жалчытып тургъаны себепли, анга тырман этилмегенди. Юйюрге дебери уллу эди. Бир зат болуп къалса, «папаны ишине заран боллукъду, папагъа сёз келлик-

ди» деген сёзле Аллахны атындан эсе теркирек айтыла эдиле. Жашауларыны баш магъанасы къуллугъуну къачын тиширыу кесинден эсе бек багъалай эди.

Тишини ауругъаны тохтаргъа ушамайды. Ашха кёлю бармагъандан сора, ундурукъгъа барып таянды. Кеси сёлешмесе, аны тынгысыз этерге киши базынмаучу эди. Ишде аз тюрлю зат болгъан болмаз. Аны сагъышын эте тургъанынлай, къатыны келир ыйых кюн машина керек боллукъду деди. Абакар ичинден: «Хы»,— деди,— келир ыйых кюн башынг къайгъылы болуп турмагъа эдинг, харип». Бир сейирлиги, юдегиле, сёлеше-сёлеше, хар ким кеси ишин эте айланганлыкъгъа, бир бирге жүрек жылыу эсленмейди. Араларында окъ ётмеген бир мияла къабыргъа тургъан кибик. Бир бирге жууукъ келалмайдыла. Қъайгъы бла жангызлыкъ а муну къоймайдыла.

Бир-бирле «адамны буйругъу кесини къолундады» деп сандыракъ этиучюдюле. Кертиди, бир къауум затла адамны кесинден да бола болурла. Хар кюн сайын план салынып, анга кёре ишлеп жашагъан — ол адамны къадары туйюлдю. Қъадар ич дуниянг бла жашау амалынгы даулашындан чыкъгъан, аллах буюргъан насыбынгды. Сен умут этгенча болумланы себеби — къадаргъа саналады. «Ёмюр атлауучдан атлагъандан сора аллынгда ненча тюрлю жол барды! Хар жол къайры элтириги белгилиди. Сайлагъан жолунг бла жортда кет»,— деп, алай сунуучу эди бу. Алай туйюл кёреме. Жашау дегенинг къарангы агъач кибикди. Ол агъачны ичинде нелляй жол тюбейди — ол кесинги насыбынг. Абакар

да ол жол бла барыргъа умут этген эди. Мангылайына жазылды. Жолу тынч жол болмагъанды. Ал кезиуледе, бойнун къыл аркъан буугъан эмилик кибик, тыпырдаргъа кюрешген кезиулери да болгъанды. Жаш заманындагъы умутлары къуш тюгюнлей чачылгъандыла. Къысхасы — жашау, ийлеп, ийлеп, аны кесине жарашдыргъанды, айтханын этдирип тургъанды. Абакар да арыгъан-талчыккъгъан деген не болгъанын билмей, алай ишлерге юйренген эди. Адамла аны сабыр акъыллы, басымлы адам суна эдиле. Кертиси уа, ол бир артыкъ сёз айтырма деп къоркъа-юрке айланган, баш кечиндирген бир харип адам эди. Алай бу бир адамны угъай, битеу жамауатны орунга жыйып, ырбынга тыйгъан бир осал кылыккъ эди. Ёз бийлигинг ёзегинги шор тартхан заман болса не этгин? Эркинлик дейдиле. Кимни болгъан эди да эркинлиги? Ол министрде угъай эсенг, ол къагъытчы да окъуна болмагъанды. Аллында тургъан Акъбаш улундан аны не алапатлыгъы бар эди? Унамасанг, Акъбаш улу андан эсе тынч жукълай болур эди. Аны кече уятмай эдиле. Тюзю, биринчини окъуна бармы эди эркинлиги? Аны билип, бир бирибизни аркъасын къашымадыкъ. Аякъ тиредик, тюртюшдюк. Хорлагъан башха чыкъды...

Не эсе да жүрек ауuzu кыйнайды. Аш орунуму болур? Студент заманындан кългъан гастрит болуучу эди. «Дохтурну чакъырсакъ иги болмазмы эди» деп да бир болду. Ай таланган, дохтургъа барыргъа кълалай унутуп кългъанма да? Дохтур эсине тюшгенлей, тиши да, аш оруну да игирек болгъанча кёрюндю. Бир заты ауруп дохтургъа баргъан-

лай иги болуп к̄валгъан адети болуучу эди. Дохтур к̄армап, тинтип к̄өрюп, былайынг ачыймыды деп сорса, угъай дерге к̄юрешип, артда уа женгдирирге тюшюучю эди.

Санлары бираз солугъандан сора, кезиу меникиди дегенча, биягъы жюрегине к̄айгъы кирди. К̄айгъыны уллусу — «Энди не этейим?» — деген, жууап табылмагъан соруу эди. Не мюлк к̄уурарча, неда, болунган затланы тийишдирип, китап жазып чыгъарырча, бир тюрлю бир хунер жокъ. Министр болгъандан башха жангыз бир зат келмезге ушайды. «Энди не этейим да», — деди ол, к̄юйюп-бишип. Ичиндегин тегер, к̄айгъысын чачар адам жокъ. Барысы да бош к̄алдыла. Жууукъдан, тенгден, халкъдан айыргъан жюйюсхан К̄уллукъ — ол да жокъ. Бу энди аны ауанасы болду да к̄алды. Сюрген сабаны да к̄аран к̄алды.

Ич дуниясында биягъы боран башланды. Юйлени оюп, тенгизлени чайпалтып, жерни басыучу суу, к̄ыяма айландыруучу жел. Ол ичинде аллай бир к̄ыяманы сезеди. Ызына к̄айытмазлыкъ толкъун.

Алыкъа бир ёксюз, к̄арыусуз, назик сезим ичинде, жюрегини терениндеча к̄өрюне эди.

— Ай анасы! — деди, ынчхап. Аны жаны к̄ыйналыпмы, огъесе саны к̄ыйналыпмы айтханын кеси да айыралмады. Аш оруну к̄ыйнай башлады. Энди ауруу да бирге к̄ошулгъаннга ушай эди. Сирке ичген кибик, ёнгечи к̄юйюп барады. Бу бир тохтамагъан, жанындан тюнгюлтген зат болду.

Абакар тюшерик жеринден озуп кетген поезд бла баргъан жолоучугъа ушай эди; «Биягъындан бери дохтурну чакъырмагъанына со-

кѣуранды. Энди уа, жилин жутаргѣа тебиреген макѣа кибик, аурууу ахысын алып барады. Қымылдаргѣа кюрешди кѣымылдаялмады, сѣлеширге умут этди, сѣлешалмады. Абакарны тин тер басды.

Қѣатыны, сабийлери, андан айырылып, кѣуууп жеталмазча, кѣычырып эшитдиралмазча узакѣгѣа кетип барадыла.

Алайлай ким эсе да ичин исси темир бла кюйдюрюп кетгенча болду да, Абакарны эси ауду. Ол ахыр жолгѣа атланыргѣа ыразы эди.

* * *

Абакарны инфарктдан ѳлгенини хапары шабат кюн эрттенликде окѣуна кѣагѣытчыгѣа жетген эди. Тюнене кабинетинден саппа-сау чыкѣгѣан адам алай терк ѳлюп кѣалгѣанына ийнаныры келмей:

— Қѣалай? Алай кѣалай болуп кѣалды? — деди, апчып.

— Кече ортасында жукѣлап тургѣанлай болуп кѣалгѣанды. Юйдегиси да эрттенликде эртте ѳлюп тургѣанлай кѣргенди.— деди бѣлюмню заведующиси, кѣырал жашырынлыкѣны айтханча, шыбырдап.— Манга биягѣында больницадан сѣлешгендиле. Экинчиге билдиргенме, чакѣырлыкѣ болур.

Кѣагѣытчы иги кесекге дери тынгылауну басып турду. Хуржунундан дарман чыгѣарып ичди. Кѣагѣытчыны саулугѣун кесинден да иги билген болушлукѣчусу терк окѣуна дохтурну чакѣырды. Дохтур алай боллугѣун биллими тура болур эди, бек терк жетди. Кѣанын ѳнчелеп, жюрегине тынгылагѣандан

сора, больницагъа жатдырыгъа деди. Къагъытчы унумады.

Министрни ёлюю бла байламлы аны асырар ючюн къуралгъан къырал комиссиягъа къагъытчы кеси башчылыкъ этди. Жер алыу, къабыр къазыу, оркестрни чакъырыу, жаназысына ырысхы бёлюу, венокла келтиртиу, туугъан жеринде бир школгъа, шахарда бир орамгъа атын атауну юсюнден энчи бегим чыгъартып, башха ууакъ жумушланы барысына да, кишиге ышанмай, кеси башчылыкъ этди. Къагъытчы туугъан къарындашынача жарсып, хар нени тынгылы этгенине адамла уллу ыразы болдула.

Экинчи кюн, болушлукъчусун да нёгер-этип, къайгъы сёз берирге келди. Мархум, Абакарны юйюндегиле къарасын кийип, кеслерин тийишлисича жюрютюрге кюреше эдиле. Ала къагъытчы Абакарны ёлгенин эшитгенинде ауруп къалгъанын да биле эдиле.

Къайгъы сёз берип бошагъандан сора, аны асырау, аны ёлюю сансыз болмагъаныны юсюнден да сагъынылды. Бушуулу тиширыу къагъытчыгъа ыспас этди. Битеу интеллигенция, алчы адамла бизни бла бирге бушуу этгендиле. Биринчи тамата аны эшитгенлей, командировкасын къоюп, юйге келип, къайгъы сёз бергенине ыразылыгъын билдирди.

— Туз гыржыны тауусулса, аны ким тыяллыкъды? — деди тиширыу, буйругъуна боюн салгъан ауаз бла. Не этейик? Тёзmezге амал жокъду. Аллай иште ишлей тургъанлай кетгени да... — Тиширыу кёзлерин сюртдю.

Къабыргъада, къара лента бла тышланып, Абакарны сураты тагъылыпды. Бир кесек:

ышарып тюшгенди. Тюненеден бери хар зат тийишлисича болгъанына ыразы болуп тургъанчады.

Қъагъытчы суратха иги кесек къарап турду. Ол кеси бла бир жолну баргъан, кесине жууукъ адам болгъанын нек ангыламагъанына сейирсинди. Ол кезиуде ёлюм кезиую кесине жете тургъанын сезгенча, жүреги «дыркъ» дегенча кёрюндю.

Адам бары да бирча сынагъан затла — ёлюм бла къартлыкъды. Биреу эрттерек, бириси кечирек сынайды. Аны себепли дуния кезиудю.

Байлыкъ бла къуллукъ — къолну кирип жуугъан кибикдиле. Адамла уа аны башлары тюшгюнчю ангыламай, кеслерин дунияны тутуругъу сунуп турадыла. Бирсилени жардан атадыла, айландырып жерге сугъадыла. Ызларындан кеслери да барадыла.

Хау, барадыла. Артдагъыла эки кере азап чегедиле. Бирин дунияда, экинчисин ахыратда. Бир зат да кечилмейди...

ЖАШЫРЫН ҚЪАГЪЫТ

Хей, мени не терслигим барды? Эфендилик-моллалыкъ этген угъай эсенг, къара окъуна танымагъанымы билесе. Атанг Ортай бла мен, малла кибик, аланы ызларындан бирер таякъ алып айланнгандан сора не билгенбиз биз? Аягъыбызгъа чабыр бау къыса юйреннгенден бери, белибизден салам духубуз кетмегенди. Аны кесинг да кёрюп тургъанса. Энди, ёлюм тюгюбюз чыккъганда, намазлыкъгъа жыгъы-

лыргъа кюрешген болмаса, бизни эфендиликден не хапарыбыз барды? Аллахха асы болмайыкъ деп, аны ючюн кюрешгенликге.

— Герман деген палахны уа манга бош жагъасыз. Мен аны бир кере окъуна къарап кѳрген эсем, кѳзлерим чыкъсынла! Аны ючюнмюдю тутуп баргъанлыгъыгъыз да мени? Мен халкъ жауу эсем, сени атанг Ортай да халкъ жаууду!.. Айырдынгмы?

Сюрюп баргъан адам: «Къарт ит, сен неле жаншайса? Тилинг артына тартыллыкъ. Мен санга асыры кѳп тѳздюм! — деди да, къамичи бла кѳзюне, башына тебинди. — Сѳлеширге ачылгъан эсенг, сѳлешдирир жерге элтирме, къоркъма, мен сени.

— Гюняхны-сууапны базманнга салыучу, терсни тюзню айырыучу барды. Аллах кѳрсюн, Аллах! Жауат, сен аны эсингде тут,— деди да, баш бармакълары чабырларындан къарап, абына-сюрюне, алгъа атларгъа кюрешди. Къоллары артына байланып тургъанлай, жумдурукъларын тюерге кюрешди. Не къаты болургъа кюрешсе да, кѳз жилимукълары тѳгюлдюле.

Ала да алай эте баргъанлай къан тор алашаны жортдуруп, онг жан сюегинде да алтыатар наганы ауурлукъ эте, «мен да санга кѳз-къулакъ бола келеме» дегенча, къынгыр къарай, тамагъын ариулай, Ортай улу къатлары бла озуп кетди. Ол аны хапарын, жалгъан шагъатха ким сюеллигин районнга алгъаракъ билдирлик эди. Сурген да, сюрюлген да артда къалдыла.

...Чыктыр-чыктыр этген баш сюекле, бир бирге тие, сюек таууш эте, аны төгерегине гурен тохтадыла. Этлери кыругъан узун тишле, гыж-гыж эте, бир кыаууму кыоркып баш ургъанча, бирсилери дерт жетдирирге умут этгенча, чыктыр-чыктырдан алдырып, кыулакъ сасытадыла. Ол баш сюеклени барысын да таныйды.

Бир ауукъдан, «Гюржюге, Кыарачайгъа, Дагыстаннга кыачханла иш а болурламы, эке?» — деген акылы келип башына, алтыатарны кыыйыры бла баш сюеклени такъ-такъ этдирип, санай башлады.

«Бир, эки, юч...» — юйренген темир адам башланы, мукъладисча кесине тарта, таркы-таркы этдирип санайды...»

«Жыйырма... Кыркъ беш... Жетмиш жети... Сексан эки!...

Охо, экиси жокъду да?! Төбен жаякъдан тутулгъанланы саны төрт жыйырма бла төрт болургъа керек эди. Огъесе экисини башы Сибирьде буз тюбюнден чыгъалмаймы кыалгъан болурла? Огъарыдан берилген буйрукъну эки кере артыгы бла толтургъан эдик да! Кыайсы халкъ жауу кыалайда бугъуп кыалгъан болур? Андан сора ол, кыойчу бөрю кесген кыойланы санагъанча, шейит ёлген «халкъ жауларыны» башларын жокълап тебиреди. Тюз аллындагы төртжыйырмажыллыкъ Асан хажини баш сюеги. «Кыарт бөрю, кёремисе сен аны, былайда да төрден жер алып тургъанын», — деп, чурукъ табаны бла уругъа сермегенинлей, хажини акъ сакъалы аягына чырмашып, сыртындан тиерге аз кыалды...

Ма ол а халкъ жауу, Мырзакъул. Ол а Мусос. Атын бир ыйыкъгъа минерге хаух берирге унамагъан эди да... Ол тереннге кетген кёз чунгурларындан, кезлеуден чыкъгъан кибик, кёз жилимукълары тыйылмай тургъан а жалчы Барай. Ахмат улуна жалгъан шагъатха барыргъа унамай, кесин отха атхан телини баш сюеги. Ол къыйырдагъы уа Германияны шпиону. Тюз орталарында тургъан чыгыр баш а — Солман. Соруу этгенде, башына жетдирген эдиле да, кёремисе, къаны энтда да тохтамай, тегерекни къаннга алдыра тургъанын. Тюз ол кезиуде аны таба саркъгъан къанда бир башны эследи. Алайлай, дыгаласха къалып, къачып тебирегенинде, баш сюекле, шыхар-шухур этип, ызындан болдула. «Аллах!» — деди, амалы къуруп. Бу сёзюю ол бек эрттеден бери айтмагъан эди.

Жауат, суусалам болуп, жанын къолуна алып, къоркъуп уянды. Кёзлерин ачхынчы окъуна жастыкъ тюбюнде наганына узалды. Алыкъа иги эсин жыялмай, тюшюнде кёргенлери кёзюне кёрюнюп, жеринде турамыды дегенча, къашха башын къолу бла сылады.

Басдырыкъланып, тин-тери басып, жанындан тюнгюлюп уянганда айтхан сёзюю адам иш эшитмегей эди деп, алгъа тегерегине, андан сора терезеге къарады. Неск десенг, Аллахны атын айтхан, анга жаханимге айланнган кибик эди. Мюйюшде тужур ундурукъда атасы жатыпды. Сыртындан жатханды да, аяусуз хурулдайды. «Мен халкъ жауу эсем, атанг Ортай да халкъ жаууду». Барайны айтханы, анга жетдиргенлери эсине тюшдю. Андан бери ай озгъанлыкъгъа, ол жүрекни теренинден чыкъгъан сёз мынга шибиляча тийген эди, жүре-

гине чыгъана шинжича тьюрелип кълалгъанды. Ол кюнден бери асыры тынгысыздан кече жукълалмайды. «Бу да халкъ жауу иш болгъан болурму? Къара кюн келлик. Атасы халкъ жауу бола тургъанлай, букъдуруп турады деген хапар ОГПУ-гъа жетсе не этерикме?!» «Андан сора сен да халкъ жаууну жашыса» деп тохтаса уа? Муну энди болгъанындан болмагъаны игиди. Ашарын ашап, жашарын жашагъанды. Ёлсе да жаназы, дууа этерге керек болукъду... Эрттен-ингир кымылдагъанына кёре, бир ишеклик а барды». Жауат ол кече кёз кысмай, кирпичи илинмей, тангын аман бла атдыргъан эди.

* * *

Бугъа-бугъа барып, суу бойнунда уллу къара ташны жанында кыртишге чепкенин жайып намаз эте тургъан атасын кёзю бла кёрюп, бугъа-бугъа, ызына къайытды. Ол кезиуде адамны жоюп иерге андан уллу сылтау ким табарыкъ эди? Анданмы болур эди, ол кюн Жауант бек жарыкъ эди.

— Атынгы ыржыгъа ётдюрюп, ючаякъ кишен салып кёйгъанма. Арт аягъы бла эслетмей сермеген кылыгъы бар кёреме, сакъ бол, жаш.

— Ата, тамбла бек эртте туруп, бу жашарын къагъытны Нальчикге элтмей боллукъ тьююлдю — деп, пашот эритилип, юсюне мухур басылгъан конвертни атасына кёргюзтдю.

Къырал ишге бек керекли къагъытды. Кесими заманым жокъду. Башха адамгъа ышаныргъа болмайма. Жолда бара, ары-бери, киши юйюне зат бурулма. Адам тубеп къалып,

къайры баргъанынгы сорса: «Шхалукъада черкесден нартюх аллыгъым бар эди да, ары барама»;— деп къоярса.

Неда: «Мал излей айланама»,— деп къойсанг да боллукъду.

* * *

Ортай харип, сау кюнню узунуна аузунда сууу жокъ, Чёжек къабакъда ана къарындашы Жанмырзаны юйюне бурулуп суусап ичерге да бир болду, алай жашыны аманатына хыянат эталмай, озуп кетди. Тохтамиш къабакъда черкес шагъырейлери Хатуулагъа да къайытмады. Кёбюсюне таша, къысха жолла бла бара эди.

Жашы алай буюргъанды. Нальчикде гепоуну къолуна берилирик «аманат къагъытны» къарт, тюшюрюп иш къоярма деп къоркъуп, къапталыны ич хуржунуна салып, къатынына башын тикдирип къойгъан эди. Къарт атындан тюшюп, ташаракъ жерге такъды да, экинди намаз этди. Къаратор алашаны суху жүрюшю бут шаугютлерин талчыкъдыргъан болур эди, намазгъа да къыйналып ийилди. Ийилген сайын а, ич хуржунунда тигилип тургъан конверт чыкъыр-чыкъар этип, «мени унутма, хуржунунгдама» дегенча, кесин билдиреди.

— Сакъ бол, угу-жугу этме.

— Аллах буюргъан эсе, инш аллах, ингирде сени керекли адамынга жетдирirme,— деп, хуржунуну тышындан сылап къояды. Жашы атасына ышанып, быллай жашырын къагъытны ийгенине атасы къалай ёхтемлене эди!

«Сенден башха адамгъа ышанмайма!» — дегенин эсине тюшюрюп, жашына болушлугъу тийгенине къууана-къууана, атына кёз жетдире эди. Жашыны эллилерине къатылыкъ этгенине дыгалас эте, жаны ауруй эди. «Не этсин ол да, кече деп жокъ, кюн деп жокъ, бир тынчлыкъ жокъ. Властьны кючлеген тынчмы сунаса?!»

Къыртышде жантайып тургъанлай, Ортайны эсине жарлы Барай тюшдю. «Ярабий, бу къагъытны берир жерге бергинчи окъуна аны бир сурармедим? Саудан ёксюз болгъан сабийлерине бир хапарын билип барсам иги болдукъ эди», — деди кеси кесине.

* * *

Нальчикни тар орамлары тегерек ташла бла сырылыпды. Тебинип, хыны этгенликге, ат ташлагъа кирирге суймейди. Атны налларын аяп, къарт жолну къыйыры бла жоргъа жүрюшге салып келеди. Къарлы таулары башларын алтын кибик жылтырата, кюн батып барады. Хар болунган ишге башындан бийикден къарап тургъан Бызынгы таулары шагъат болгъан сунарса. Алай а, ингир аласында ожакъладан чыккъан къара тютюн бирге къошулуп, сахарда болунган кюйсюз ишлени тауладан жашырыгъа кюрешгенча, къара жабыу болуп жайылыргъа кюрешеди.

Къарт Ортай, кёллени жутхан желмауузча аузун ачып тургъан бу сур дуниягъа энип барады. Акъылы-эси, ниети да кирсиз, эсинде жаланда жашына болушуу...

Жалгъан дау бла тутулуп кетген къарт Барайдан бир хапар билирге умут этип, сурай-сурай, Ортай тегерегине бийик буруу этилип, юсю шинжи темир чыбыкъ бла сырылгъан юйге келип тирелди. Ол юйню терезелери гитчечикле, темир чалдишле бла бегитилип эдиле. Юйню мюйюшлеринде, къабакъ эшиклени аллында узун быргъылы ушкокла такъгъан къалауурла кёрюнедиле.

Атына къамичи жетдирип жууукълаша баргъанынлай, сюелгенледен бири, ушкогуну быргъысын Ортайгъа буруп: «Стой!» — деп къычырды. Ала да алай эте тургъанларынлай, юйню ары жанында къангадан ишленген орундан, хурт-хурт эте, тогъуз-он тонгуз чыкъды. «Тюу, налат боллукъ», — деп, Ортай бир жанына къарап, жерге тукюрдю. Ол такъыйкъада, дауур-дууур, кюлкю къатыш: «Аллах!» — деген ауаз эшитилди. Ол ауаз къалай эсе да таныш ауазгъа ушады. Элгенип къарагъанында, кёзю бла кёрген затына ийнанырын-къалырын билмей, санлары дызылдап, атдан жыгъылыргъа аз къалды. Бирини юсюнде аскер кийимлери, бирси экиси бош кийимлери бла бир адамны экиси эки къолундан соза келип, силдеп ийгенлеринде, ол жарлы тепленген жерге бауурундан тийди. Эки кёзюн къаты къысып, «Аллах бирди, Аллах шагъатды», — деп, кеси кесин къорууларгъа кюрешди. Къолундагъы агъач саплы сибиртги да арлакъгъа чартлады.

Чачы, сакъалы юйюгюп, къуру суюклеринден сора жугъу къалмагъан тутмакъ къартны бетинде сепгил табын эслеп, Ортай аны бек

терк таныды. Хау, хау, олду, Хасан хажиди, кесиди. Сау кёреме, харип. Аллах, сен сакъла, мен жаханымге келипми къалдым? Бу къабакъ жаханым эшиклеми болурла? Алай эсе, акъылбалыкъ болгъанлы бери, ауузунда ийманы, къолунда келамы, Аллахха къуллукъ этип, мангылайын намазлыкъдан айырмагъан хажиди мында некди? Къыямат кюн жуукълашхан болур ансы... Хажиге зор бла тонгузланы тюплерин ариулата болурла. Этин аша деп окъуна къыса болурла, мынафыкъла, динсизле. Была не аман ишден да артха турлукъ туйюл кереме!..

Ортай, ол зорлукъгъа-зарауатлыкъгъа андан ары къарап туралмай, атыны башын артха тутду. Кетип барады. «Кёрдюнгмю ол зорлукъну. Я Аллах, сен сакъла дуния азабындан, дуниянг аман болса, ахыратынг игичи боллукъду»,— деп, кеси кесине селеше, узайып бара эди. Алайсыз да ёчюлюрге тебиреп тургъан кёз чыракълары жиямукъдан толуп, къарап тургъанынлай болгъан бу хорлукъ жюрегин титиретип, санларына ие болалмай бара эди.

* * *

Бир эки-юч ай мындан алда Гюдюрюде Хасан эфендини къабырлада кёргени эсине тюшдю. Аны жыл саны тёрт жыйырмадан озгъанлыкъгъа, атламы, аякъ алышы тири, бетинден нюрю тегюле, акъ сакъалы бир ала-мат чырай бере, келбети-къууаты бла тура эди.

...Атын излей келип, кюнлюм жанында дуппурдан къарап кёрюп: «Бу муслийман ёлюк

ким эсе да, барып бир дууа этейим»,— деп келгенинде кѳрген эди хажини. Келсе, бир кѳауум абадан адам, бири кѳалмай бир бек мудах. Ортай ол алайдагѳыланы барысын да таний эди. Ала аны келгенине артыкѳ бек онг-сунмагѳанча кѳрѳндюле. Қим билсин, жашыны кѳамасындан кѳан тамгѳаны ючюнмю эте болур эдиле. Бир бирге лакѳырда этип ойнаучу тенглери окѳуна бу арт эки жылда Ортайны кѳрмегенча этип, озуп кете эдиле. Адамла андан нек юркгенлерин ол биле эди. Не амал этсин...

Была да, кѳз-кѳаш бермей, сууукѳ саламлашхан кибик этдиле. Ёлюк сабий ёлюге ушай эди. Баш агѳачы, ёлчеу чыбыгѳы да кѳысхала кѳрѳндюле.

Ортай дууа этдирип, кѳайгѳы сѳз бергенинде, кѳыйырда сюелип тургѳан женгил акѳыллыракѳ Талипден сора анга жууап берген адам болмады. Ысламны жангыз жашы эди. Бу сейирге-тамашагѳа кѳалды. Ким Ысмайылды ол? Алайы ётюрюк сылтау этип кѳутулур жер болмагѳаны себепли, Хасан эфенди, Ортайны соргѳанларына иги кѳулакѳ салып тынгылай кетип:

— Ортай,— деди,— ол. Кесинг билгенликден, ол жол юйлени тинтип, дин китапланы кеслери ойгѳан межгитни арбазында кѳалау-кѳалау этип кюйдюргенлерин билесе. Сен анга ыразы болмагѳанынгы барыбыз да билебиз. Кѳолунгда кѳуранынг болмаса да, ауузунгда ийманынг барды. Бир шауданны сууундан ичип, бир Аллахха ийнанып, бирибизни ызын бирибиз басып жашагѳанбыз. Китапланы кюйдюре туруп, кѳлюнг толуп, «Аллах, Аллах» дегенден ары сѳз айтыргѳа базынмагѳа-

нынгы эслеген эдим. Энди төрjöбюзден эсе жууукълаша барады. Бош адамла тьююлбюз. Ахлу-жууукъ окъуна болмасакъ да, дин къарындашлабыз. Мындан ары нелляй бирни туз гыржын татарыгъыбызны жаратыучу уллу Аллах кеси биледи. Аллахха шукур болсун, бир бирни жанына да тиймегенбиз.

Бу кезиу — муслийманланы башларына бир къайгъы тюшген кезиудю. Сен да былайгъа аллахны буйругъу бла келгенсе, Аллах утагъаладан жашырмагъаныбызны сенден жашырмайбыз. Айтайыкъ ичибиздегин, ачайыкъ жүрекдени. Алай ёлюп жерге киргинчи чыгъарма ичингден бу сырны. Неда болсун, жашынг Жауатха иш билдирме.

...Эй... Амалыбыз тауусулуп, онгубуз къуруп, дыгаласха къалып бир иш этдик биз бюгюн. Бу — адамны къабыры тьююлдю. Бери муслийман динибизни, сыйлы файгъамбарыбызны (Аллахны саламы болсун анга) келамларын асырагъанбыз. Отда кюйгенден эсе, мында тургъанларын тийишли кёрдюк. Гюнахлы иш этген эсек, Аллах кечсин. Алып къачып, жахиллеге тапдырмайбыз деп, дорбунлада букъдуруп, хуна тешиклеге сугъуп да кёрдюк, болалмадыкъ. Талайын аякъ тюп этдирип, отха кюйдюртдюк. Энди, ма, жүрекдени байлап, кёрде уа излемезле деген ниет бла къалгъан-къулгъанларын кёрге басдырдыкъ.

«Ким биледи, Аллах дин исламгъа бир онг берип, ызына къайытса, къурманлыкъ-садакъа этип, Аллахха шукур этип чыгъарырбыз сыйлы китапланы дуниягъа. Ёлмегенигиз ол кюню да бир кёрюрсюз! Инш Аллах»...

Бу сёзледен сора хажы, аузундан сёз чы-

гъаралмай, тюп эрни къалтырай, кёзлери жиямукъдан толдула да, акъырын-акъырын акъ сакъалын жуууп баргъан тамычыланы балан бармагъы бла саркъдыра, бурнун тарта, шум болуп къалды. Керти окъуна, алайдагъыла бары да жүреклеринден тарала эдиле. Ортайны да, санлары титиреп, жүреги эриди. Жерден жугарны алып, «Бисмилляхий» деп, топуракъ къуя башлады. Эм ахырында сыйлы тёбечикни къол аязлары бла сылады.

Кишиле алайда жерге чёгюп бир кесек мычыдыла. Китапланы чиримезча этип, дунягъа белгили Кавказны бир жеринде динни-ийманны чырахтаны болуп, нюр жаудургъан келамланы жерге аманат этип басдыргъанлары жүреклерине хошлукъ бергенча эди.

Амалсыз ишни этгенликге, хар бирини кёкюрегинде къадау ташча бегинген ийманны, жүреклерине жазылгъан сыйлы дууаланы бир тюрлю бир къара кюч ёчюлгалмазлыгъына, аны киши сыйыралмазлыгъына, кюйдюралмазлыгъына ишексиз эдиле ала.

...«Хау, андан бери иги кесек заман болады»,— деп, Ортай болгъан ишни эсине тюрдю.

* * *

Ол кёргенине асыры ангкъы-тенгки болгъандан, шашаргъа аздан къалып, Ортай жашы ийген аманат къагъытны теркирек иесине берип, бу жаханым жерден, артына-аллына къарамай, кече бла элине кетери келди.

Аны къойнундагъы жашырын къагъыт да: «ОГПУ-ну Нальчикдеги Чрезвычайный ёкюлю Къаныу, сизге! Ма бу Ортай дегенни халкъ

жаулары бла ниети бирди. Аны сизде тутулуп тургъан Барай да айтыр. Жашырын намаз эте тургъанын кесим кёзюм бла кёргенме. «Бисмилляхий», «Аллах» деген сёзле бир кюн да муну ауузундан кетмейдиле. Туугъан атам болгъаны себепли, кесим тутуп келтиралмадым. Быллай халкъ жауу бла бир къазандан аш ашап, иш бардыргъан къыйынды. Къалгъанын кесигиз табынлай этерсиз... Агны жюгенин чырмашмазча этип, бошлап къойсагъыз, элге кеси келликди. Родинама халал къуллукъ этеме! Жауат. 1938 жыл, 16...» деген жазуу бар эди.

МЭЛС

Бу харип адам, бу уллу кертме терекни тюбюнде кесине ышыкъ тапханлы эки-юч жылдан озуп барады. Артдагъы къатынындан айырылгъандан сора, тарыгъа-жюрюй кетип алгъан эки отоулу фатарын жангы микрорайонда бир фатарлы отоугъа алышханды. Ол фатар болгъан юй а шахарны тау жанында, дачаланы къыйырындады. Уруш-даулашдан асыры башы безигени себепли, ол къатындан башын алып чыкыгъанына асыры къууаннгандан, таукел болуп, алышып къойгъанды. Насыбы тутуп, тап жер болуп тюбеди.

Тегереги тюкенден топпа-толу, базарчыкъ. Алайдан узакъ болмай сыра сатхан тыгъырыкъ. Барындан да аламаты уа — кеси кесинги суймей, башынгы сугъаргъа жер тапмай, кенг дунягъа сыйынмагъан кезиуледе бу жюзжыллыкъ терекни ауанасын айтсанг а.

Жангы кечюп келген жеринде ол бир

ауукъгъа дери, сюрююунден ажашхан ата къаз кибик, анкъы-тенгки бола турду. Ол кезиуде кеси да белгили сылтау бла ишден къысталып, партиядан чыгъарылып эди. Алай, эрттенликде эртте туруп, сыланып-сыйпалып, шоткаланып, кийинип, ётмек, сют, гара суу дегенча, аллай бек керекли затларын алып келиучюдю. Андан сора арбазгъа чыгъар да, ишсиз-кючсюз, эки къолун артына тутуп, ары-бери айланыр. Артха-алгъа барыр. Сора сыра сатыучу келир заманга, бир жанына голчаракъ болуп, ары таба аунар.

Ол жангызлыкъны азабындан да кёп бармай къутулду. Мында да нёгерле тапды. Бек алгъа бу районда эрттеден бери жашагъан Макс бла шагъырей болду. Арбаз сыйпай айланган иничкебоюн, жугъурбет, гуппур, арыкъ, сары шинли кишини биринчи эрттенликде окъуна эслеген эди. Андан сора ашазыкъ сатхан тюкенни аллында жюк арбачыкъны тартып айланганына кёзю жетгенди... «Къыртчыгъа кибик, кёремисе аны къымылдауун. Эки жерде ишлеп, эки иш хакъны къобара болур. Жапысына кёре, муну жашауу да артыкъ зауукълу уа болмаз...»

Андан сора шагъырей болгъан адамы математик-доцент, баймакъ Созар. Хы, ол аллын доцент эди. Бусагъатда не ишлегенин айтмайды. «Аллахха шукур, алыкъа кишини къолуна, хуржунуна къарамайбыз»,— деп, кёкюрегин кереди. Бир кезиуде, ашагъаны-ичгенини татыуу алыкъа ауузундан кетмегенча кёрюнеди, дёрденчигин турдургъанына кёре: «Мен сизнича ахыргы атлауучха тигелемегенме. Алыкъа уа, къайда»... дерге хаппа-хазырды. Андан билимли жан алыкъа дуниягъа жаратыл-

магъанды. «Мен аналитик болгъанымы унутмагъыз. Мен хар нени жик-жиги бла сюзюучюме. Затны ангылагъан манга кыйын туююлдю» — дейди ол, бирсилени аллай хунерлери болмагъанына ишексиз болуп. Къысхасы, Созар болгъан жерде бирсилеге сёз жетмейди. Хар неге да багъа бичген олду. Совет Союзну дуниягъа белгили саясатындан башлап, Мэлс бла Макс тартхан кезиуде аланы даулашларын да ол сюзюучюдю.

Ала бир бири бла къалай танышханларын да айтайыкъ. Бу бир кезиуде учуз чагъыр къыт болгъан заманда очураны аллында, тартма бойнун соза, сюелип болады. Бетин кюелчен басхан бёкем киши, адамланы инбашлары бла тюрте, араларына сугъулуп кирди.

— Ай, жаш, манга бир шеша ала чыкъ, маржа, ахчасын берирме.

Алып чыкъды. Чот этишгенден сора кюелчен бет къара, олду-буду деп къарамай, арсарсыз, къалыу баладан бери танышынача, буйрукъ берди.

— Кел, жаш.

— Къайры?

— Ары... Ашыкъмай, тынгылы олтуруп ичерча тап жер барды. Кетдик.

Экиси да, бир бирни жеталмай, жёбелеп барадыла. Терек бахчаланы кыйырларында иничке жолчукъ бла барып, туппурда солуу алдыла да, уллу кертме терекни тюбюне барып тохтадыла. Мэлс, жашагъан дуниясында быллай уллу, быллай базыкъ терекни биринчи кере кёрюп, сейир этди. Къалай эсе да, мал аягъы зат жетмегенденми болур эди, кертме терекни бутакълары, энишге айланып ёсгенча, жерге тиерге жетипдиде.

— Тапды да былайы? Қыуш уя кибик, фатаргъа кирип тургъандан эсе...

Жан-жанына, сейирсинип, суйсюне къарап иги кесек тургъандан сора, «аламатды» деп, башын энишгерек ийип, ыразылыгъын билдирди. Жангы танышхан шуёхла, жонулгъан стаканла бла бирерни аудуртгъандан сора, игирек шагъырей бола тебиредиле. Созар аны атын эшитгенинде, эки кёзю тёппесине кетип, сагъышланып къалды.

— Ай жаш,— деди андан ары шуёхлукъну кючлер муратда, эрттеден шагъырей адамча.— санга Мэлс деп нек атагъанларын билемисе? Созар, башын кымылдата, кюлалгъаныча кюлдю.

— Эй, зауаллы таулу,— деди бир заманда, тёртюсюн да бирге тийишдиргенин кёремисе аны. Бири тамамлыкъ этмегенча, экисин, ючюсюн, тёртюсюн бирге тизип, бир ат этгенин керемисе?! Тёртюсюнден бир ат!..

Ол жангыдан кюлдю. Кёз жилимуқълары минчакълача тегюлдюле. Ол бири да бир кесекни амалсыз болуп турду, сора кюлген кибик этди. Ол ат аны жашагъан дуниясында кёл кере амалсыз этгенин ол, бир жаннга билдирмей, ичинде чиритип жашай эди. Ол кезиуде, сабий заманында, школгъа барыр жыл болгъан бир иш эсине тюшдю.

Бир айны атасы отпускасын алып, сабийине ана тилин билдирип мурат бла атасыны къарындашыны юйюне тебиреди. Алай аны ары барырына жашчыкъны анасы ыразы туйюл эди. Анасы не бек тырман этерге кюрешсе да, атасы къулагъына алмагъаны эсиндеди. «Шахарда юйренген сабий элде тураллыкъ туйюлдю, элтме»,— деп кюрешди. Болмады

айтханы. Атасы жашны тебиретмей кьоймады. Кетип тебирегенлеринде, анасы, бир жан сюегине кьолун салып, экинчи кьолуну балан бармагъын чюелтип: «ол анда бир ауруу тапса не анга бир зат болса... андан сора кёрюрме сени»,— деп жаныгъаны эсиндеди.

Аланы келгенлерине элдеги жууукълары асыры кьууаннгандан, абызырап окъуна кьалгъан эдиле. Сабийге асыры ариу айтхандан, асыры ийнакълагъандан, кьучакъларына асыры кьысхандан... Бютюнда кьартланы ариу сёзлерин толугъа ангыламагъанлыкъгъа, кесин эркелетип, аланы кьучакъларыны жылыуу эсиндеди.

— Сабийни жүрекчиги бизге асыры илешгенден, атасындан-анасындан иш да бек жууушханын кёремисиз,— деп махтап эди кьарт аппа. Хей... жашым атынг неди?

Алай кьысха сорууланы тауча ангылай эди, ол.

— М-э-л-с-с! — деп кесгин айтды жашчыкъ. Ол заманда алдай атны биринчи эм экинчи тауушларына басым тюшюрюп алай айтыучу эдиле.

— Оу, кюнюк! — Кьарт кьатын жашчыкъгъа бир затдан сескеннгенча, эринлерин кьаты кьысып кьарады.

— Не зат дейди? — деп, кьарт киши да гупур болуп, жашчыкъны атасына соруулу кьарады.

Ол, элде туууп, элде кьартайгъан кьартлагъа кёлкьалды болмай, жашчыкъны атыны магъанасын ышара-кюле ангылатды. Тёрт бачаманы да атларын, ала бош адамла болмагъанларын кьарт да биле эди. Алай ала

тёртюсю да муну юйюне бирге кирип келгенча, къарт, бир ауукъ тынгылауну басып турду да: «Астофюруллах, астофюруллах»,— деди. Къарт къатын а, къартны «астофюруллах» деп къайтарып-къайтарып айтханына ауузун ачып къарап турду да, бир заманда, кюллюгюн тыятмай, эки кёзюн къаты кысып, башын тобукъларына салды. Кючден-будтан кюллюгюн тыйып:

— Айымыды,— деди, солууун теренден чыгъара. — Сиз жети атагъа дери таулу атла бла жетген эсегиз, не дединг атына? Хы... Мэлс да аллахны буйругъу бла аталгъан ат болур. — Къарт да, алайды дегенча, башы бла белги берди.

— Ол алай болсун, ол тёрт бачама, биз эшитгеннге кёре, тёрт миллетдендиле, динлери да башхады. Бизни жашчыкъ ол жаны бла къалай боллукъ болур, эке? — деп, атасыны кёзюне къарап тохтады.

— Ыхы, энди сен а бир жукъ эшитсенг, аны элтип диннге такъмай къоймазса,— деп, къарт къатын эрине тырман этди. Бачамаланы андан сора ишлери жоқъмуду?

— Хапар атыны юсюнден баргъанын жашчыкъ сезип турду. Аны эшитгенлей, атасы да ичлеринде болуп, алагъа кюлкю тарыгъанындан, артыкъ алапат аты болмагъанын ангылагъанды. Къарт ынна атын эшитгенлей, ит чибин къапханча, элгеннгенин унутмагъанды. Болсада жашчыкъ арсарсыз къарт ыннагъа кесин атды, кёкюрегине къаты кысылды. Сабий заманында эшитгени абадан болгъанда артыкъ хычыуун кёрюнмейди. Атасына жаш туугъанда къууанып атагъан аты уллайгъан чагъында бир ауара этериги кимни эсине кел-

лик эди. Аз тюрлю ат атамайдыла адамлагъа. Ёгюз кибик — Бешли, къой кибик — Токълу деп да атагъандыла таулула сабийлерине. Алагъа кюлген адамы ким кѳргенди? Алай эсе, муну атын тюз эшитгенлей, бирине къалмай кюлкю къатылып нек башлагъанын ким билсин.

Алай, мен ангылагъаннга кѳре, ол дуняда тынч жатмаз эсе, палах Сталинден чыкъгъанды. Ол заманда бу ючюнчю классда окъуучу эди. Атасы ишден, таулуланы кѳчюрген кюнча, «къара кийип» келди, ох-тух этип, юйге кирирге да унамай, арбазда нартюх машокну юсюне олтуруп, баштѳбен болуп къалды. Анасы да анга кѳшулуп, ол а жилимукъларын жаулукъ къанаты бла сюрте иги кесекге дери олтурдула. Жашчыкъ «былагъа не кыйынлыкъ жетгенин» сорургъа базынмай, бушуулу хапарны эрттенликде школда эшитди: Сталин ёлюп къалгъанды.

Жиляу-сыйытны кѳзю бла кѳрген Мэлс ол заманда не сагъыш этгенин бусагъатда эсине тюшюраллыкъ туйюлдю. Жилягъан устазла, окъуучула кѳп эдиле. Аны уа кѳзюнден жилимукъ таммагъанды.

— Хей, сен нек жилимадынг? — деди, жиляу бошалгъандан сора шуѳху — къазакълы жашчыкъ.

— Небилейим...

— Ташжюрексе, — деди шуѳху, жетген кишича. Ангыласанг, бек алгъа сен' жиляргъа керек эдинг.

— Не ючю?

— Къарачы телиге! Дагъыда не ючюн деп сорады. Жилярыкъ туйюл эсенг, аны атын нек жюрютесе да?!

Жаш тюз адетде болгъанча сагъышланып къалды. Атыны тёрт этип, тёртден бири Сталинни юлюшю болгъаны эсинде да жокъ. Аны юсюнден ол сагъыш этип кюрешмегенди. Жюрек жилимаса, кёз къайры жилисын. Ким биледи, кёчгюнчюлюк азабы окъуна къойгъан болмаз эди аны жилиргъа.

Уллу киши болгъандан сора да артыкъ бек сокъуранмагъанды ол кюн жилимагъанына. Жилиялмагъан иш туююл эди, кюлалмагъан андан аман палах кёреме. Битеу терслик вождну хатасыды.

Сталин вождубузну ёлюмю, элия ургъанча, халкъны бир симсиретген эди. Атындан къаргъанып, къол аязыбызда жюрютген бачамабыз мурдар болгъанына уа энди не айтхын?!.. Адамны игисин къоймай, анча заманы ичинде ненча сабийни ёксюз этгенди, ненча юйню отун ёчюлтгенди? Ахырында ненча миллетни ата журтундан кёчюртгенди? Адам ийнанмаз... Алай ийнанмай не этгин! Хрущёв къарындашыбыздан башлап, бири къалмай налат бергендиле сора.

Халкъ, аны бла бирча атасы-анасы окъуна, Сталинни юсюнден тауушлукъ тюшлеге ушаш хапарланы сагъынган заманларында аны къулагъына алмагъанды. Жаланда ол талай халкъны алчы адамларын илишаннга салдыргъанын эшитген заманда сабий жюреги жарылыргъа аздан къалыучу эди. Аны юсюне шуёху «сен нек жилимадын?» дегени уа бютюнда жюрегинде къадау таш болуп орналды.

— Хей, энди не этериксе? — дейди кесине санап.

— Не этериксе дегенинг? — ол ангыламады.

— Атынга не оноу дейме.

— Да не этерикме да?!

— Уой юйюнге эмина кирмезлик... Сени атында Сталинни баш харфы турмаймыды? — Мэлс, биреу тѣппесине жагъа таш бла жетдиргенча, ангкы-тенгки болуп, бойну мугурайып, сын болду да къалды. Ол мурдарны биргесине айландыргъаны эсинде жокъ.

— Хой, кетер да къой, — деп кѣл этдирди шуѣху, созма узакъгъа, къорат. Артда бир палах болмасын. Билмеймисе, битеу портретлерин кетергенлерин.

— Къалай этип кетерейим?

— Кетер, къорат! Мэлс деген бла Мѣл дегенни не башхалыгъы барды? Адамлагъа экиси да бир кибик ангылашыусуздула. Не къуранда, не инжилде аллай ат жокъду.

Мэлс сагъышха кетди. Сталинни юсюнден ол эшитген хапарлагъа кѣре, ол жангыз бир харф алтындап окъуна эсе да, арсарсыз атып къояргъа боллукъду. Арсар этген зат — аталгъан атны бир харфын тюрлендирирге адамы эркинлиги бармыды огъесе жокъмуду? Туугъанына шагъатлыкъгъа берилген къагъыт а эсинде да жокъ. Ол харфны не кесип неда классдагъы нѣгерлери кетерирге боллукъ сунады.

— Давай, къорат, — деп, шуѣху ѳр жанындан болуп къоймайды, — алай туююл эсе... Мѣл дегенликге не боллукъду! Сабийлеге мен кесим айтырма.

Мѣлсни этер амалы къалмады. Къуйругъу къыркыылгъан тай кибик, ушагъыусуз боллугъун биледи. Алай дунягъа къыйынлыкъ

жетдирген адамны атыны баш харфын ат къанжыкъасына къысханлай, ёмюрден ахыргъа, жерге киргинчи биргесине къалай жюрютсюн? Былай иги сагъыш этип къарагъанда уа, ол кесини ишиди. Кимни да аны аты бла бир тюрлю бир кагы жокъду.

Экиси сёз тауусдула. Ол кюнден башлап, ол Мэл болду. Кёп хапар керек туююлдю. Шүёху башларыкъды ангылатыу ишни, сёзсюз. «Мэл» десе, «не» дерикди. «Мэлс» деселе уа — эшитмегентча этерикди. Ол оноугъа бирсиле сыйыныргъа керекдиле. Алай бу зат ала суннганча тынч тюрлениу болмады. Ол «Мэлс» деп айтыргъа юрётгенле аланы бир бирлеринне не атагъанларын ахырда къулакъгъа алмай къойдула. Къулакълагъан болса да, ала бир бирни эркелетип айтхан сундула. Ибрахимге Ибра дегенча болуп къалды. Шүёху иши алгъа бармагъанына жарсыды. Мэл деген сёз сабийлени араларында, базарда сатылмай къалгъан зат кибик, учуз болду, кишини эшитири келмеди. Ой юйю къурумагъан, ол къадар сабийден бири бир Мэл десе уа. Мэлс-ден жангыз «с»-ны къораталмагъанларына экиси да амалсыз болуп, не этерлерин билмедиле.

— Бу къурурукъну аты бла не ишигиз бар эди сизни? — деп тырман этди шүёху, терсликни кеси юсюнден атар муратда.

— Мени не терслигим барды, мен алай атагъыз депми къысханма? — деп чарлады Мэлс.

— Кертисин айтсам, аллай ат атагъан атанг, ананг да артыкъ акъыллы адамла болмазла, телиле кибик, — деп тереннге кирди, шүёху. Таулу ат табылмагъан кибик, не ишлери бар эди бачамаланы тизип!

— Не зат дейсе? — «телиле кибик» деген сёз ачыу тийип, Мэлс секирип турду. Энтда бир айтчы!

— Алай туююлмюдю да? Менми атагъанма сени атынгы, атанг-ананг атамай?

Мэлс арсарсыз жумдуругъун шуёхуну бурнуна жетдирди. Ол да алай этди. Экиси туюлю-башлы болдула. Къатларында ёрюш этер адам жокъ. Анымы сездиле, жагъалашыуну къююп, экиси да жерге чёкдюле. Сора, бир жукъ да болмагъанча, шуёху:

— Уой, биз бу жангыз харф ючюн бир бирибизни нек туюбиз? — деди ол сабыр ауаз бла. Мэлс не Аллахберди деп биз кесибиз атамагъанбыз. Экиси да аламат атла туююлдюле. Тёзерге керек болур...

— Да сени атынг, не болса да, кеси миллетингде жюрюген атды.

— Ай-й... шуёху къолун силкди. — Онг болса, мен да атымы тюрлендирир эдим. Мени аллах берип, бирсилени уа файгъамбар берген кибик...

Алай бла муну «Мэл» деген аты жангыз бир адамны ауузундан чыкъмады. Жаланда шуёху «Мэл» десе, бу, ышарып, ыразы болгъанын билдиреди. Ол уллу жаш бола баргъан сайын аны шуёхлары бегирек лакъырда тебиредиле. «Мэл...», «Мильтон», — дей башладыла. Тёзгенден башха амал жокъду. Къозуса, бютюн аман боллугъун биле эди.

Аны себепли, атына ыразы болмагъаны жюрегини теренинде орналыпды.

Ким да болсун, атын айтхан адам анга эриши кёрюнгени анга эски ауруу болуп къалды. «М-эл-с-с» — деп, бир-бирле созуп айтханда уа, «с» харфны палахын халкъгъа

ачыкь этип, аны сындырып сѣлешген сунуп, баштѣбен болуп кѣлады.

...Политехникумда окъугъанында, бир ариу кызыны суйген эди. Ёмюрюнде суймеклик дегенни сынагъаны ол эди. Сен суймекликни сынагъан иш этгенмисе деп сорсанг, ол арсарсыз хау дерлик эди. Аллахха туурады: элли жылдан атлагъандан сора да, ол кызы эсине тюшсе, кѣлю толургъа аздан кѣлады. Бир кѣауум кюнню ичип-ичип аязча, бек алгъа эсине тюшгени, кѣзюне кѣрюнгени да ол кызыды. Бир-бирде уа жүреги чанчып, солууу тюрленип, санлары айтханын этмей тургъанлай окъуна, кѣз жилимукъла анга сормай кѣюлуп кѣладыла. Жангыз отоулу фатарны терезесинден ургъан жарыкь анга жашауну жилтинин кѣргюзтмейди. Ичги шаугютлерине дери сингген санларын кючден-бутдан кымылдата кетип, тирилип, балконнга чыкыла, кѣзюне кѣатыны — Оксана — кѣрюнеди.

Алдан сора Мэлс аракыны аузуна салмазай болуп, жийиргенеди. Кесин ёлюп сау болгъан сунуп, аяусуз жууунады, адам сыфатха киреди. Эсинде — Оксана. Бир бирлеринден алай байтамал айырылып кѣалгъанларына башы хайранды. Бютюнда эсинде кѣалгъаны — кѣайын атасы татарлы, кѣайын анасы орусла болгъанлыкъгъа, киеулерин жаратмагъанлары жүрегин ачытады. Кеси таулу бола тургъанлай, аты Мэлс болгъанына ала да бир да ыразы болмадыла. Ол кѣара шинли, сыйдам бетли ариу тиширыу эки тирмен ташны арасында кѣалды. Айырылыу кѣоркъунчу аны бир кюн эсинден кетмеди. Айырылдыла. Татарлы юйдегиси бла бирге Къазан шахаргъа кѣчюп кетди. Мэлс, кюйген юйде кѣалгъан

киштик киби́к, мугур болду да кьалды. Ма ол кезиуден башланган эди шеша бла, стакан бла «шуёхлугъу». Кёз-кьулакъ болур адамы болмай, кимлеге болса да тагъыла тебиреди. Бир кьауум замандан а жууугъун-тенгин да кьоюп, тукьумуну ичинден чыгъып, Нальчикге келди. Кьоллары алтынды, билмеген заты жокъду. Анга иш тапхан кьыйынмыды! Сифаты-сыны бар, ариу тилли адам. Тиширыу-ланы да алдаяллыкъды. Аны жаратханла да болдула. Кертиси бла, суйгенле окьуна болгъан болурла, аны ким биледи. Алай, Мэлс бир жылдан кёп кьазанлашмай, алгъан кьатынындан ёнгеленип кьалады. Аны сылтауун бир аллах, андан сора кеси биле болур...

Ол затладан сора мынга келген кюн а ма буду. Уллу кертме терекни тюбюнде сыртындан тюшюп, бийик бутакъланы башларында насыбын излегенча кьарайды. Терекни бутакъларын бюгюн кёргенча.

Жаз кетип, кюз башланыр кезиу. Мэлс тёппесинден кьуйгъан кезиу. Не кюн, не ючюн ичип башлагъанын кеси да билмей кьалады. Бек алгъа эки мияла аякъ бла бир сыра ичиучюдю. Жаланда эки аякъ. Андан сора андан кючлюрегин, кьатырагъын излей башлар. Аш орунун бир кьыйырында от кьабынганча бир кьызгъан жери болады. Алайгъа уа иги кьуймасанг, ёчюлмейди. Аны ёчюлтюрге керек болады. Сора ол а кюнле бла созулуп кетеди.

Ол кюн кёпге барлыкъ ичгини башланган кюню эди. Жазны узуну кесин бир иги сакълай келди. Башлагъан а Созарны хатасындан этди. Аналитик, баймакъ доцент. Озгъан

ыйыкъда аш-азыкъ сатыучу тюкенде тюбеп къалып, тюрден-башдан кирди:

— Хей, сен къайда тасса, къуллукъ ишми алгъанса? Къарындашынгы башын сау этер акъылынг зат бармыды? Огъесе хуржунунг тешикмиди?

Ёмюрде кишиге жокъду дегеген Мэлс бир кесек жунчуду. Анга борчу болгъан кибики, доцентге терк-терк къарайды. Акъсакъ Созараны терк окъуна жумушатхананы хайырланып, анга буйрукъ бере башлады:

— Алай эсе, кел. Къарындашынгы башы жарылады. Огъесе ахчанг жокъмуду?

Мэлс а жокъду дейми биллик эди, бар-вы деп мурулдады.

— Бар эсе, кетдик! Сен сыра сатылгъан жерни унутмай турамыса?

— Хоу бирда... — Бир кепден бери излей айланган заты табылгъанча, ол да жарыды. — Алайны унутуп а юйюнге... Эки аякъ...

Сёзюн бёле, айланчук кибики бурулуп, баймакъ Созарны ызындан, дингил кибики, тёнгереп кетди. Андан бери ма бешинчи кюн. Жаппа-жангыз деменгили кертме терекни излеп келеди. Эрттенликде сырагъа келиучюле бла тюбешгенден сора, къалын кырдыкны жастыкъ да, тешек да этген кезиу. Терек тюбюнде, тау хауада жукълап, жукъусун къандыргъандан сора, ингир ала уа биягъы не чагъыр, не сыра излей кетер эди.

Кюн сайын бир ыз бла барады. Бир кюн туююл, эки кюн туююл, къутургъан ит суу башына баргъанлай. Жазны иссилиги сел болуп, кёкде темир бетли булутла кепден-кеп бола тебиредиле. Кюз жауунла жаууп, тереклени чапыракълары тюрлю-тюрлю бояулагъа

бояла башлагъандыла. Кёп бармай ала саргъыл бет алып, ахырында, ариу-ариу бурула, агъа башладыла. Кечени бла кюнню арасын сыра сатхан юйчюкню аллында айырыучу Мэлсни табийгъатны ариулугъу бла ахырда иши жокъ эди. Ол затланы эслерге окъуна суймегенди. Танг атханлай, пальтосун желпегей кийип, аякъларын бийик-бийик ала, ашыгъып кетеди. Жаякъ тюклери, шинжиле кибик, чюйре болуп, боюнсадан ычхынган арыкъ ёгюз кибик, тентирей, абына барады.

Айтдым да, бизни Мэлс сыра сатхан тюкенчикни къатына жууукълашды. Кюн сайын аны алайда сакълаучу ичгичи тенглери, бир-бирде андан алгъаракъ болуп, не чагъыр, не да сыра табып, жылынып да туруучудула. Ол затны бютюнда Созар бла Лёл иги мажарыучудула.

Бир кюн тюз аллай бир ахшы танг атды. Созарны къатында эки жаш. Ол танымагъан адамладыла. Алай хуржунлары бош туююлдо. Бет къанларына кёре, аман жерде «отламайдыла». Баям, Созар окъутхан жашла болурла.

— Хей, жаш, къатынынгы къойнунда къалгъан кибик, тюшге дери къайдаса? — деп, «аналитик-математик» лакъырдаасы, кертиси къатыш кюлдо. Тюздю. Ол эки-юч шешаны башын кёрсе, анасындан жангыдан туууучуду.

— Жукълап къалгъанма... Мэлс, дерсге артха къалып келген сохтача, кирпичлерин терк-терк къагъа, бурнун тартды.

— Уой, сени огъесе. Мен болмасам, сиз не этерик болур эдигиз? Келигиз, кетдик.

Жыйын терк окъуна жерин тапды. Жангы шуёхла да, танг бёрюлери кибик, иги этлери

тири жашла кёре эдим. Бир-эки тартхандан сора, сёзге кёшулуп, чариште баргъан атла кирик, кеслерин алгъа ата сёлешдиле. Жел-кеси, чепкен туюгюч кирик, хыр-хыр болуп, эски беретини туюнден жуп-жукъа чач туюкleri къарап тургъан Мэлсни энди эслеп, Созаргъа:

— Профессор, бу жашны таныймадыгъыз,— деп, бир тюрлю туюндюрген сыфатда, къарадыла.

— А-а... Мэлс-с... ди...

— Мэлис... мэл... с...

Аш орунуна жюз элли грам барып, эсин жаппа-жангыдан жыйгъан Мэлс, атын эки кере бир бири ызындан айтхан жашха артыкъ ыразы болмады. Ол а стаканын, иллеулары бла ойнагъан сабийча, тегерек айландыра, баштёбен къарагъанлай: «Мелис, Мэл...с...с»,— деди.

— Не залим ат атагъан эдиле,— деп, бурнуну бир жанын сызгъырта тартып, кюлюп ийди.

«Ай, къан жауарыкъ». — Мэлс, биягъы атына ыйлыкъсынып, жер тешик болса кирип кетерча болду. Аны атын эки-юч кере айтып, бир уллу ахшылыкъгъа тубегенча, къууанган жашны кёзюне къараялмай, амалсыз болду да къалды.

— Хоу, бизни жашны аты алай бош ат туююлду,— деп, Созар онгмагъанда жана тургъан отну ышырды. — Аллай ат кён адамгъа аталмайды.

Андан къалгъанла ючюсю да харх болдула. Бу да, амалсыздан, бир кесек ышарды. Болсада, этиучюсюча, хапарны бир жанына бурургъа кюреши. Ёзге мадар жокъду. Тюнене

кече телевизордан жарты-кърту эшитген бир затны ангыларгъа суйгенча, ючюсюне кезиу-кезиу къарады. «Сиз билемисиз,— деп адыргы этди. — Сиз билемисиз»... Созар да жангы танышларына бир жукъму айтырыкъ болур, эке, дегенча, тынгылайыкъ деген белги берди.

— Сиз билемисиз... Бусагъатда не этерге керек болгъанын... Бек керекли зат... Бек магъаналы иш...

— Хей, айт. Айтырыкъ эсенг, ауузунгда къууутунгму барды? — деп, хыны болду.

— Айтама, Тамата, бусагъат. Айтырыкъма. Бусагъатда бек керекли иш буду. Биз социализмни жер тюбюне сугъаргъа кюрешибиз. Бош, керексизге. Энди... не этерге керекбиз.

— Къой, бир жукъ да этме. Социализмни сөгюп, жаннет излегенле артда жукъ эталгъанларын а туурадан бир къара. Сени аны бла ишинг болмасын, ахшы улан. Бозанг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма. Сыра таба эсенг, аны ичерге кюреш, бюгюнча.

— У-у-гъай, Созар, алай боллукъ туююлдю. Болмаз! — Мэлс, сёзню бир жанына бургъанына къууанып, даулаш терк бошалмазлыгъына ышанып, кесин шинтикге иги беги-тип олтурду. — Биз... барыбыз да обществону членлерибиз. Аны себепли хар ишге жууап-лыбыз.

— Ий-ий, кет, сандыракъ этме! — Ол эки-синден бири, ит ёлюкден жийиргенгенча, бетин бир жанына бурду. — Идеологиягъа кирип кетдинг да сен, харип. Биз ол затны эртте унутханбыз.

— Угъай, алай боллукъ туююлдю!

Мэлс, къолларын столгъа тиреп, ёрге турду. Сора олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарай

«сиз кʻаллай кʻарангы адамласыз» дегенча, балан бармагъын чюелтип, битеу ичиндегин тѣкдю.

— Сиз не тукъум адамласыз, жашаудан тышында кʻалыргъа жараймыды?

— Ичинде туруп да кѣргенбиз. Энди тышына чыккыганбыз. Сен бар да жангыдан кир!

— Да сиз бу кыралда жашамаймысыз?

— Да не этейик да сора! — Биягъындан бери тынгылауну басып тургъан жаш, Мэлсни сѣзюн белюп, юсуне секирирге хазырланды.

— Как не этеринги билмейсе сен? Жангыдан нормальный общество кʻуурагъа керекди.

— Не обществоду ол? Не затды?

— Нормальный жашау!

— Кʻарачы жашха! Кʻарачы кытайгъа!

Мэлсни аузун кысыдырыгъа кюрешген жаш бет шаугютлери башха-башха кымылдап, кѣзлери, кʻутургъан бугъаны кѣзлерича, кызардыла. Аны алай женгил тепгенине артык улуу ыразы болмай, нѣгери уялып кʻалды.

— Хей, санга не болгъанды,— деп, аны таба ийилип, сабыр бол дегенча, кʻолун столгъа басды. Ол а Мэлсден кѣзюн алмайды.

— Уой, тыпырсыз,— деп хылликкя этди. — Мыжыкы! Кѣтен а жериндеми кʻояды!

Мэлс, ол адамны нек ачууланнганын да иги ангыламай, болсада туююш жууукълаша келгенин сезип, жерине олтурду. Мени не терслигим барды дегенча, кʻатындагъылагъа кезиу-кезиу кʻарады. Созарлары да ол халда эдиле.

— Эй, кʻоюгъуз дауурну, андан эсе тартхан этейик,— деп, Созар таматалыгъын хайырланды.

— Нек бош сѣз болады? — Энди кѣаугѣа излеген жаш секирип турду.

— Быллай мангкѣуртла эслерине не келсе аны жаншап айланадыла. Биз а юре турсунла, жаншай турсунла дейбиз да кѣоябыз. Быллайланы тишлерин ауузларына кѣуяргѣа керекди.

Мѣлс, олсагѣат аны кѣулакѣ жанына жумдурукѣ тиерине хазырланып, шинтикни эки жанындан эки кѣолу бла кѣаты тутду. Жумдурукѣну тиерин кѣзлерин кѣысып сакѣлады.

Насыбына, жумдурукѣ жетмеди. «Кѣой не этесе, эслемай бир сѣз ычхындыргѣанлыкѣгѣа кечерге керекди»,— деп Созар ариу айтханына ыразы болду Мѣлс. «Кѣой энди, кѣой боллукѣду»,— деди нѣгери да. Алыкѣа кѣзлерин ачмайды. Аны олтургѣанын-кѣалгѣанын да кѣрмейди. Тишлерин гѣыжылдатханын эшитеди.

— Ычхындырылгѣан сѣз! Алай ычхындырадыла была! Харам тулукѣла-а!.. Кѣаугѣа чыла!

Мѣлс кѣзлерин ачды. Жаш жерине олтургѣанды. Алай, кѣзюнде огѣу болса, арсарсыз атарыкѣ эди. Алай эриши кѣарайды.

— Алан, сен бек эриши ачуулана кѣреме,— деп кюдю Созар. — Ай юйюнге, бир бош зат юйюнге... Ол даулашхан обществогѣузну Мѣлсжан кѣурап кѣоярыкѣ кибик... Не эди ол этгенинг! Алыгѣыз, андан эсе тартхан игиди башыгѣызгѣа. Мѣлсбек, кѣой, сен мудах болма, ал аягѣынгы кѣолунга.

— Бу жашны бир сейирлиги барды,— деп башлады, кѣабынын жутар-жутмаз стол таматасы нѣгерлерине, кѣлкѣалдыны унутдуруп юйюнгю,— Муну, Мѣлсханны. Сиз муну керек-

сизге терследигиз. Дуниягъа Мэлс болуп жаратылгъанына, Мэлс болуп айланганына бу терс туююдю. Алай туююмюдю?

Доцент ючюсюне кезиу-кезиу къарады.

— Хау-у. Мэлс болгъанына бу терс туююдю. — Созар сёзюн къайтарып айтды. — Алай, адамла муну атын эшитселе, къозугъан этедиле. Биягъында сен да алай этгенсе... — Ол жашладан бирин бармагъы бла кёргюзтдю. — Сен а къюлген этгенсе. Ётюрюкмюдю?

— Кюлген ол бошду. Бир жол, муну бир шуёху... Созарны къюлкю къысды, алай ол къюллюгюн, жетел этген кибик этип, ичине жутду. Тамагъындан энишге тигелетип ийди. Шуёху атынгы бир харфын, ахырдагъы: «С»-ны кетер дегенди. Сталинни сёкген заманда.

— Хо-о-у бирда!

— Керти айтама,— деп, Созар Мэлсге къарады. Угъай дерге аны амалы жокъ эди. Хау дегенча, башын къымылдатмай болалмады. Кюлген да, жилигъан да угъай, бир тюрлю мудах ышармиш этди.

— Кёрдюгюзмю! — Созар, бир уллу иш этгенча, шинтикге жауурунларын тиреп, къол аязларын жайды,— Алай, Мэлсбекни не терслиги барды?

— Тюзю! — Бурнуну къыйыры агъара, не этерин билмей тургъан жаш, жумдурукъну къююп, штап деп, къол аязын столгъа урду.

— Не заты тюздю?

— «С»-ны кетериги тюздю.

— Не сейир адамса! Алай этген ким кёргенди.

— «С» угъай, «Л»-ны да кетерирге керекди.

— Андан сора не къаллыкъды?

«Мэ... Мэ... Мэ! — Мынга ала да боллукъ-дула.

Созар андан арысында хапаргъа уллу къошулмады. Харип Мэлс да аны атын харфлагъа, бѐлюмлеге юлеше тургъан жашланы чий терини созгъанча, сандыракъларын тюшюнде кѐргенча, анда-санда эшитеди. Муну атын тюз бюгюнча хыликкя этгенлерин кѐзю бла кѐрюп, къулагъы бла ёмюрюнде эшитмегенди. Аллахны буйругъуму болур, ичгини ызындан ненча жыл сюрсе да, бюгюнча кѐлю аман этип, къусарыгъы бир заманда келмегенди. Тюз бусагъатдан къусама деп къоркъуп, къоллары бла бети къатыш аузун жабаргъа кюрешди. Болсада ол эки жашны ауазлары, урудан эшитилгенча, тунукъ-тунукъ эшитиледи.

— Алай эсе, анга жаппа-жангыдан башха ат атаргъа керекди... Энди харфладан ат къураяллыкъбызмы?

— Къурамай а. Ол экисини терсликлери жокъду.

— У-у-гъа-й... Ол боллукъ иш туйюлдю. Давай, жангыдан башха ат атайыкъ мынга...

— Башындан тартып, алып келген атынг бар эсе, бер да къой!

— Не эди да, табарбыз ат. Тапдым. Қылтамакъ!

— Қыыл-та-макъ... Ох-хо...

— Угъай — Гаккыбаш.

— Аха-ха-ха...

Мэлс ачы сапыран ёнчеги таба ёрге уруп келгенин сизди. Жутаргъа кюрешип, иймезге кюрешгенликге, болалмады. Ёрге уруп, амалын къурутду. Алай амалсыз болуп борбай-

лары кыйылды. Унамасанг, башын столдан бир жанына окъуна буралмай кълды.

— Ой тыпырыгда тыпырдагъын...

— Тфу, гяуур азирейли!

Мэлс, кълтырай-кълтырай, олтургъан жеринден турду. Аркъанда баргъан къумукълу гепсорка кибик, мыллыгын эниш таба атаргъа кюрешди. Сора, жангы атлай башлагъан сабийча, даттий эте кетип, эшик жаннга тыяна, босагъагъа аягъын салды.

...Ол кюз арты сууукъла башланган кезиуле, мазаллы терекни аллына къысылгъаны кьоюп, ичерин ичгенден сора юйюне сюркелир эди. Бюгюн не эсе да биягъы тау таба тюртюлген кюнюдю. Аякълары анда-санда бир абынганлыкъгъа, жолдан шашмай келеди. Кёкню сур булутла басыпдыла. Бир деп бир жан къымылдамайды. Сапыран чыкългъандан сора, кёкюреги ариуланганнга ушайды. Алай аш орунуна мыдых кибик къыздыргъан бир зат жанын кыйнайды. Жолда келе Мэлс аш орнуну кюйгенинден сора дуняны башында бир зат сезмейди. Олсагъатдан жерге тёнгереп, жаны чыгъарына ыразыды. Алай, ол ичинде жанган от къоймайды. Голчасына бара, тау таба келирге кюрешеди.

Деменгили терекни тубюне жетип тохтады. Тау табадан кюз артында уруучу сууукъл жел урады. Анданмы эди, небилейим, Мэлс, эки жанына бара, тобукълары тутмай, бир жерде эки аягъын тенг басып сюелалмады. Алай «тепсей» тургъанлай, бийик терекни тёппесине къараргъа кюрешди. Мындан алда жашил чапыракълы субай терекни чапыракъларынмы излейди, огъесе къара бутакълары

сюелип кьалгъан сыфатынмы жаратмайды, жаны кибик кѳрген, жанына ырахатлыкъ берген кьарт кертме терегин таныялмагъан эсе да, ким билсин...

ТЫНГЫСЫЗ КЕЧЕ

— Тынгылап турама!

— Ариужан, не эте турасыз? Сау-саламат болугъуз! — Телефонну бургъан тиширыу ёпке солуу этгенге ушайды. — Саулукъ кьалайды?

— Сау бол,— Ариужан абызырады. Бираз жунчууракъ, ким болур, эке, десе да:

— Ауазыгъызны таныма...

— Менме, Ариужан,— Сафуа.

— Сенмисе, кечгинлик, мен не эсе да сени ауазынгдан таныялмай кьалдым.

— Ариужан жунчуп жууап этди.

— Кесигиз тынч-эсенмисиз?

— Аллахха шукур, сиз эшитмеген зат жокъду. Жашчыкъ бираз уллучукъ болгъанмыды? — Сафуа энди ашыкъмай селешеди. — Хы, Ариужан, санга андан селеше эдим. Чыгъар айны биринден башлап, багъала биягъы кѳтюрюлген этерикдиле деп эшитеме харкимден. Сен сабий бла юйден кѳп чыгъала болмазса. Базаргъа да аягъынг жетала болмаз. Эшиуню да хазна хапары жокъду. Андан селеше эдим. Ёнкючлерибизни жыймасакъ боллукъ туююлдю, Аллахакъы. Тизмеге кьарагъанбыз да, сизни да берлигиз бар кѳре эдим. Кесигизни да эсигизде болур, беш жюз минг сом. Э къыз, адамла депозитге салып окъуна кьоядыла. Биз а алай эталмайбыз, нек эсе да. Аны — бююн-тамбла дегенлей

къайтарсагъыз эди. Сизни онгугъузну да билебиз. Алай бизге ахча керекди да, андан сѣлешеме ансы. Кесигизде жокъ эсе, биреу-миреуден алсагъыз окъуна,— деп, сѣзюню ахырын чорт кесди.

— Хау, хау, Сафуа, сау болугъуз! Керекли кюн угъай демегенсиз. Ёнкючге алгъан ахчаны бермей а. Алай тюз бусагъатчыкъда санап берирча ахчабыз жокъду. Къайырбек да ауруп, больницагъа тюшюп къалгъанды да, бир ай жатып чыкъгъанды. Инфляцияны заманында ёнкюч ахча алырлай туююлдю,— деп, Ариужан да «культурна» билдирди.

Ариужан болушун айтды.

— Ариужан, айта кетсенг, сылтау кѣпдю. Тамбла-бюрсюкюн дегенлей ахчаны сакълайбыз. — Сафуа сѣзюню кесип айтды. Телефонну гук-гук этген тауушу Ариужанны кѣлюн аман этдирирге жетдирди. Башы-кѣзю тели айланьп, амалсызгъа къалды. Алайлай эшикни къонгуроуу зынгырады. Къолунда дипломаты ауурлукъ этип, Къайырбек юйге кирди. Дипломатын жерине окъуна салгъынчы, Ариужанны бетине бир тюрлю ариу ышара къарады.

— Ариука, бюгюн сени къол аязынг иш кичигенми эди?

— Не, ахча ишми алгъанса? — Ол да эрине кюлюмсюреп къарады.

— Озгъан айны премиясын алдыкъ. Адамланы бир къууандырдыла. — Къайырбекни ауазы уллуракъ эшитилди.

— Сабийни уятаса, акъырыныракъ сѣлеш, тюбю тюшген темир челек кибик, не зынгырдайса.

— Да, не этгин да, жаратылгъанлы алма-

гъан ахчаны алсанг. — Къайырбек диплома-тын ачып, ичинден эки шеша «Распутин» ара-ктыны чыгъарды. — Аш бармыды? Жууабыз. Онгмазлыкъла. Бетлери жокъду. Эки шеша-гъа жыйырма минг сом.

— Сен шашханмы этгенсе? — Ариужан, ачууланып, юй тубюнде ары-бери бара, — эки шешагъа жыйырма минг сомну берип келесе, белибизге дери борчха батып тургъанлай. Ан-дан эсе балчыкгъа батып тургъай эдим. Ро-бертге элли минг сом. Аликге отуз минг сом. Сафуагъа беш жюз минг сом.

Ариужан кёзлерин халатыны этеги бла сюртдю. Къайырбек да баш энишге къарады. Жукъ а айтмады. Ариужан чукук эте сёлешди:

— Кёп болмай Сафуа сёлешгенди. «Бюгюн-тамбла ахчаны келтиригиз», — дейди.

Эри тынгылап турду. Къолундагъы аракы-ланы стол юсюне салды. Сора тиширыуу бла сёлешди.

— Бир кесек сабыр бол. Бир амал этербиз, жарсыма.

— Не заманга дери тёзерге боллукъду? Эрикгенме ёнкюч алгъандан. Уялып береди-ле ансы, не ыразы болуп, не башханы сагъышын этип бермейдиле бергенле. Сабийни ёшюнюм-ден айырып, ишге кирликме. Юсюбюзге та-гъаргъа бир адетли кийимибиз жокъ. Къара-чы адамланы кийингенлерине. — Ариужан керти да ариу жанды. Бир заманда аны ауу-зундан бир жараусуз сёз не къаргъыш эшит-мезсе. Аны ол кылыгъын ангылап, Къайыр-бек, эки-юч сабийни атасы болгъунчу, бир кере, бир окъуна зыбыр сёлешмегенди. Ариу-ка, жумушакъ тырманчыкъ эте, ушхууур ха-зырлады.

— Мени кьой, сабийлеринги юслери-башлары тозурап барады. Къайырбек къолларын жуууп, ашха бисмилля этерден алгъа аракъы шешаланы элтип бир жанына салды да, къангагъа жууукълашды. — Боллукъду, ичерик туююлсе. Юйге адам келип къалса, уялып, жан-жанымы къармап къалама.

— Биягъында айтдым да, бир кварталны премиясын алып келгенме деп.

— Нелляй бир алгъанса? — Ариужан Къайырбекге къарады. — Сафуаны ахчасын бераллыкъбызмы?

— Бир тогъуз жюз мингден артыкъ... Бир миллионнга бир кесек жетмейди. — Миллион деген сёзню эшитгенде, Ариуканы эси азаргъа аздан къалды. Жыйырма минги аракъыгъа, къалгъаны уа тургъанын ангылады. Сафуаны ахчасын къайтаргъандан сора да беш жюз мингге жууукъ ахча! Ариужан, биягъындача болмай, бир кесек жумушады.

— Алай эсе, ол Сафуаны ахчасын тамбла окъуна элтип берчи. Квартплатаны берирге керекди. Эт алыргъа керекди. Сабийле шорпа суусуз болалмайдыла. — Къайырбекни аллында чын аякъгъа шай къуйду.

— Бек татыулу аш этгенсе. — Ариужан ышарды. — Жашла жыйылып рестораннга кетгендиле. Манга да бек къаты болдула, алай барыргъа унамадым.

«Кертиси бла мен терс бола болурма. Къайырбекни тышында ичип келген тёреси жокъду. Бююн премиясын алгъан эсе, мен нек тырман этеме, ичсин». Ариужан, орнундан туруп барып, биягъында тереннге сукъгъан шешаланы бирлерин келтирип, эрини аллына салды.

— Саулугъунгу сагъышын этип ич.—
Къайырбек, шешаны башын ачып, рюмкагъа
къуйду да, уяла-уяла ичди.

— Юч сабийли болдунг. Акъыл тохтатыр
заманынг болгъанды. Бир тюз оюм этерге ке-
рекди.

— Эшикни къонгуроуу Ариужанны сёзюн
бёлдю. Ол барып эшикни ачды. Тёртючю
классха жюриген абадан жашчыкъ кёре
эдим. Школдан келгенлигиди.

— Бетинги-къолунгу жуууп, ашынгы аша,—
деди атасы.

— Ала, мал дохтур киеуюнге барып, бир
къой жаздырып алсанг а.

— Ол итден бир заманда бир жукъ алма-
гъанма, аллыкъ да туююлме. Берсе, ол бирси
къайынларына бериучюдю, кереклисине уа
мени табыучуду. Мени жашларын-къызларын
окъургъа салгъанда, эрге бергенде, къатын
алгъанда излеучюдю. Бютюнда мындан алгъа
болгъан ишден сора уа... Жашчыкъ келип бош
шинтикге олтурду. Ариужан, жашына аш
узата:

— Анга ариу айтып, анда-санда бир семиз
къой жаздырып ала турмай, керексизге дауур
болгъанса. Мюлк жарлымы боллукъду? Нё-
гери да айып этген болур эди...

— Кесиндеди терслик! Мен анга киеу деп,
адам сунуп, тёрде олтуртуп, намыс этип, тап-
ханымы аллына тегюп кюрешсем, ол а, уш-
хууурсуз къалгъан гырайыт киби, усхочук
эте, элни аманын айтып башламаймыды. Ба-
рып тургъан мыжыкъ кёре эдим. Манга бек
ётгени не болду? Рюмкадагъы аракъыдан ау-
зун топпа-толу этеди да, сора, ичине жутарны
орунуна, айландырып рюмкагъа къуяды. Бир

ненча кере алай этгенден сора айтдым: «Ой Билляу, этме алай, айыплы затны. Ичалмай эсенг, къой»,— деп кюрешдим.

— Юй сени юйюнг, арбаз сеники. Ол сенден таматады, Къайырбек. Кечсенг боллукъ эди.

— Сен сейир адамса, Ариужан. Рюмкадагы аракъыны ичди. Бир кере угъай, эки кере угъай, аузун тыймай, сора орусча анамы махтады. Мен, нёгеринден кечгинлик тилеп: «Бу тохтарыкъ болмаз, кесигиз олтуругъуз, мен аш юйге барайым»,— деп кетип тебирегенимлей, биягъы анама жылы жыйрыкъ кийдирди. Тёзалмадым, къаным башыма чабып, къакъдым къулакъ жанына. Чулгъанды да тюшдю. — Къайырбек къатында ашай тургъан жашына кёз жетдирди. — Сен аны жарамагъан, сылыкъ сёзле айтханын эшитген эдинг да? Жашы башын къымылдатды, хоу деп. — Мен аны къылыгъына тёзалмадым. Олтургъан жеринде къалай сыйпагъанымы кесим да билмейме. Жагъасын тутуп ёре турдурдум да, юйден сюрюп чыгъардым. — Къайырбек биягъы жашына къарады. — Сен не айтаса? Тюзю этген эдим мен, огъесе терсмеми?

— Аламат тюз этгенсе, атам. — Жашы атасын тюзге санады. — Манга биреу алай айтса, мен этерик да ол эди.

— Хы, алай десенг а! Терслик толусунлай кесиндеди.

— Мен аш юйде эдим, ол затланы кёрмегенме, аллахакъы. — Ариужан да тюзюн энди билди.

— Алайды, харип, Ариужан, ансы мен шайтанлымы болгъанма! — Ариужан сабийге къараргъа кетди. Телефон зынгырдады.

Къайырбек телефонну чолпусун алып тынгылады. Сёлешип бошагъандан сора, чолпуну жерине салды. Къатыны къатына келип чёкдю. Жашы дерслерин этерге чыкъды.

— Чыкъынжик кибик, ол чакъ-чакъ этген ким эди, атанг ёлмесин? — Ариужан Къайырбекге къадалып тохтады.

— Жамалны къайын кызы. Бир предметден борчлу болуп къалгъанды. Жууукъ заманда бермесе, институтдан кыстарыкъдыла,— дейди.

— Жанлары тамакъларына тирелсе, была бири къалмай сени излейдиле. Мындан алда кимни эсе да шахаргъа тохташдырдынг, прописка этдинг. Бир юч ай мындан алгъа биреуленни ишге жарашдырдынг. Адилгерийни тюрге кирир жеринде къутултдунг. Къарындашынгдан туугъанны окъургъа салдынг. Быладан жангыз бири сени ахшылыгъынгы билмейдиле. Не заманда да, ким ючюннге да болсун, къанат битип чабып айланган — Къайырбек. Аны халын, саулугъун соргъан бир жан болса уа.

— Аны Къайырбек да биледи. Алай нетгин. Къолунгдан келсе, къайсы бирине да болушургъа керекди. Бири билмесе да, бирсиси билир, таланган.

— Керти айтама, Къайырбек сени жаланда бизге, бу сабийлеге керексе ансы...

— Нек, жарашыргъа барыргъа, жууукъ юлюш бла барыргъа, киеу нёгерге барыргъа, ахча бериллик жерге чакъырыргъа бири да унутмайды мени.

— Былайда экиси да амалсыздан кюлдюле.

— Кертиси бла, балалы тауукъ кибик, би-

рини кѡлундан тутуп, бирин кѣтюрюп айланган мен.

— Бир бирибизни эгеп нетебиз. — Андан эсе башха хапар айтсанг а!

— Бюгюн, сюзюлюп, кѡбулуп, эки кѡыз келгендиле. Салам-келам жокъ. «Биз Чегемден келгенбиз. Кѡайырбекни эгечлерибиз»,— деп, арсарсыз тѣрге ѣтюп тебиредиле. Мен адаммамы, бодуркѡумамы, сан этмей. Аман ачуландым. «Кѡайрысыз»,— деп, хыны этдим. Бусагъатда аз тюрлю адам айланмайды. Аллах билсин... Мен алай хыны сѣлешгенимде, дыркъ деп, кѡуругъан турукълача, сюелип тохтамайламы? Кѣзлерин жандырып, манга иги жаратмай кѡарадыла. Андан, кимле болгъанларын, ким ийгенин соруп билгенден сора, эшикни иги да кенгнге ачып: «Уч мидей»,— деп, черкесча айтып, кѡыстап ийдим. Бир бет бура билмегенле. «Оу кюнюм, энди кѡайры барайкъ»,— деп, сагъышланып, бир бирге кѡарадыла. Асыры боялгъандан а. Французлу кѡызла аланы кѡатларында отузунчу жыл туугъан кибикдиле, анам ѣлмесин. «Кѡайры суйсегиз, ары барыгъыз. Нальчикде кѡонакъ юйле азмыдыла. Бош тургъан санаториялагъа барыгъыз»,— дедим.

— Ким болур эдиле, эке, ала?

— Ким боллукъ эдиле, биягъы Тѣбен элни кѡызлары, сени «кѡайын кѡызларынг» — Кѡайырбек харх этип кюлдю. — «Сени кѡайын кѡызларынг».

— Жууукъ жетген адамла болур эдиле. Айыплы болмайкъ, ы-ы. Бош кѡыстагъанса. — деди Кѡайырбек, Ариужаннга кѣлкѡалды этип.

— Эртте сен институтха жарашдыргъан

Зояны эгечлери. Аны окъургъа жарашдырып, адам къурамына къошханлыкъгъа, окъуп бошап дипломун алгъандан сора, сени танымагъанча этип къойгъанын билеме. Тёрт жылны ичинде уа туз гыржыныбызны андан къызгъанмагъанбыз. Алаймыды?

— Зояны эгечлери эселе, тюз этгенсе. Иги этгенсе. Сен да бир кере бир къатылыкъ эте билгенинге ыразыма мен. — Къайырбек азчыкъ ышарды. Ариужан да бу жол тюз айтханын, тюзлюгю чыкъгъанынамы къууанды, ол да ышарды. Дууа тутханча, эки къолун жайып, Къайырбек таба бурулуп:

— Ненча жууугъунг, эллилеринг, шагъырейлеринг, танышларынг келип тургъандыла! Сени бетингден жангыз бирине бир кюн къарангы болгъанмамы? Кертими айтама?

— Кертиге керти дерге керекди. Барысын да билеме.

— Ой анасы, Тёбен элге ненча кере баргъан эсем да, ол сени жууукъларынгдан жангыз бири юйуне чакъырып, суусап окъуна ичирмегенди. — Ариужанны сёзюн телефонну тауушу бёлдю. Чолпуну Къайырбек алды. Телефонну бургъан Салим деген тенгини къатынчыгъы болду.

— Ариужаннга салам айт. Салим бюгюн Москвагъа кетгенди. Салимни кандидат диплому келген эди да, аны жууаргъа элден эки къой кесип ийгендиле да, бир къойну этин сизге бер деп кетгенди. Аллахчу, келип аны бир элт.

— Сау бол, Раузат! Кесигизни да къоранчыгъыз аз туююлдю быйыл. Бош къыйнала-сыз.

— Аллах бизге буюргъан бизники, сизге

буюргъан сизники. — Къайырбекни бети кызаргъан угъай, кыызгъан окъуна этди. Алай Раузат къоймады:

— Шуёхунгу заданиясын толтурама. Келмей къалма. Биз ары-бери кетерик туюлбюз, юйде боллукъбуз.

Къайырбек юй бийчесине:

— «Элден къойла кесип ийгендиле да, кел да бирин элт»,— дейди, мен барып алып келейим. Бармасам, кёллери къалыр,— деп, хазырлана башлады.

— «Аман жууугъунгдан эсе, иги тенгинги тут»,— деп андан айта болурла. Этибиз жокъду, бар, аллах ючюн, алып кел,— деди Ариужан.

Ариужан юйню жыйды. Адырланы жууду, сабийни бешик быстырларына итиу салды. Кёп турмай, къолунда уллу къара сумка, Къайырбек да жетди. Терлеп-тепчип, халек.

— Барыпмы келдинг? — Ариужан сумканы ачып къарады. — Оу харип, муну къалай кётюрюп келгенсе? — Ариужан сумканы аш юйге кийирди. — Нечик иги болду! Энди бир кесек эт салсанг эди. — Юйдегиси угъай демеди.

— Алай эсе, сен да болуш. — Ариужан Къайырбекге мюйюзсап бичакъны узатды. Сора Къайырбекге:

— Хар ингир сайын былай болуп турса эди. — Ала дагъыда бир ауукъгъа дери ушакъ этдиле.

— Къайырбек, ким эсе да келген болур дейме? Турчу, эшикни ач. Эшикни къонгуроуу иги кесекге дери зынгырдады. Къайырбек: «Кечеги башын къолуна алып айланган, бу кимди, эке?»

— Бусагъат, бир кесек сабыр бол, ким эсенг да.

— Эшикни кьонгуроуу биягъы зынгырдады. — Ой, не тѣюзсюз адам эдинг. Бир тохта, маржа.

Къайырбек эшикни ачса — тышында Абдул бла Сютдюн.

Къайырбек экиси бла да къучакълашып салалмашды.

— Тур, ала, теркирек. Жангыз къайынынг бла Сютдюн келгендиле. Ариужан кьонакъла бла жарыкъ саламлашды. Тѣрге ѳтдюрдю.

— Элден не хапар? Автобусдан бусагъатда тюшгенлигигиз болур. Хайда, маржа, Ариу, ушхуур этерге къармаш. — Къайырбекни сѣзюн Абдул бѣлюп жиберди.

— Ушхуур-мушхуур деп гузаба болмагъыз. Биз, шай ичип, «Къара-Суугъа» барлыкъбыз. Келининги къарындашларына, — деди.

— Охо да, биринчи кереми барасыз. Бизни юсюбюз бла атлап аз кетмегенсиз. Буюрулгъан туз гыржындан сора барырсыз. — Къайырбек, биягъындача болмай, басымлы сѣлешди:

— Мен ѳмюрюмде «Къара-Суугъа» барып кѣрмегенме, алай, барып-келип тургъанланы айтханларына кѣре, узакъ туююдю.

Ала залгъа кирип олтурдула. Ариужан терк окъуна аш этип келтирди.

— Бек ашыкъгъанча кѣрюнесиз. — Ариужан Абдулгъа къарады. — Бизни тамата къарындашыбыз хар заманда да алайды, мындан алда да тюз бу заманда келдигиз да, танг ата чыгъып кетдигиз.

— Бу хар заманда ашыкъгъанлай турады.

Сютдюн кертиси бла кюлдю.

— Кесинги халынг нечикди? Биягъы ишингдемисе? — деп, Къайырбек Сютдюнге къарады.

— Хар не да тапды, башха ишге жарашханма. Энди жашауну жангыдан башлагъанма. Да, не? «Къара-Сууда» бир кысыр къатын барды да, аны алмай амалынг жокъду деп, къарындашынг, аллына этип, сюрюп баргъанлыгъыды. Ким биледи, эртте эфенди айтханлай: «Герпегежден келгенди, эри эртте ёлгенди, башыбызгъа жаратсакъ, аллах бизге бергенди»,— деп. Ары ашыкъгъанлыгъыбызды,— деди Сютдюн.

— Бек сейирлик адамласыз сиз. — Къайырбек башын чайкъады. Сейирге къалды. — Бир кере бир окъуна кёрмеген, танымагъан тиширыуну келтирирге барасыз. Айтханыгъызгъа кёре, алып окъуна кетериксиз, ол хау десе. Ол базардагъы хайыуан, неда тюкендеги халчук туююл ушайды да. Ол жаш тиширыу сени жаратырыкъмыды, жаратырыкъ туююлмюдю, аны да билмейсиз.

— Бу сен айтханны мен да айтхан эдим. Абдул: «Барып, къолундан тутуп алып келликбиз»,— деп къойгъанды,— деди Сютдюн.

— Мындан алда кёргенме. Сёлешгенме. Чирий тургъан бай къатынды. Эри ауушханлы эки жыл. Жашчыгъына эки жыл бла жарым болады. Жарагъан юй, гараж, жаш къатын, атасыз сабий, иесиз къургъакъсып тургъан «Волга» автомашина да аланы юсюне. Кеси бийик билимли экономист. Тиширыуну айтханына кёре, атасы уллу къуллукъда ишлеген адамды. Кеси уа жаш адамчыкъ. Сыфатынасынына не айтырса. Орта бойлу, толу санлы-

ны бек айырмасы... Биз кесибиз окъуна учуруп кетер эдик, амал жокъду ансы. — Абдулгъа тынгылап тургъанла харх этип кюлдюле. Алай этмей да амал жокъ эди.

— Жолоучу болуп, арып келгенсиз. Суусап болурсуз, бир жукъ уртлайыкъ. — Қъайырбек башланган шешаны столгъа салды.

— Суусап болгъаныбызны уа аллах кѳредди. Мындан сора башланмагъан шешанг жокъмуду? — деп Абдул, кертисин айтды. — Сютдюн босагъангдан биринчи кере атлагъанды. — Қъайырбек уялып къалды. Ышаргъан окъуна этди. «Керти, алай кѳреме», — деди ичинден. Жеринден турду да ачылгъан шешаны бир жанына сала башлады.

— Аны да турма къой, аллыбызгъа келген ырысхыбызны сыйырма, — деди Абдул. Ариужан шай келтирди. Барысына да шай къуюп, кеси, эр кишилени къангаларына къошулмай, арлакъда чѳкдю. Қъайырбек рюмкалагъа аракъы къуйду.

— Хы, андан бери алай этсенг а, — Абдул кюлдю. — Ал, Сютдюн, тартайыкъ. — Қъайырбек Абдулгъа:

— Солуугъа ишми чыкъгъанса? — деп сорду.

— Угъай, таматадан бир эки-юч кюннге дери тилеп келгенме, — деди Абдул.

— Сабийле уа къалайдыла, неге жарайдыла? — деп, Ариужан да сѳзге къошулду.

— Турадыла, жокъду хаталары. Уллу болгъандыла.

— Келин аш орунундан тарыгъа туруучу эди, бусагъатда нечикди? Қъаратыргъа, бакъдырыгъа керекди. Таулу адам, аурууун оздургъунчу, тѳзюп туруучуду.

— Келингиз да биз барлык элдеди. —
Абдулну орнуна Сютдюн жууап берди. — Къа-
рындашыны юйюндеди.

— Да эртте окъуна анда хапары бар эди
да. Андан бери къайырмагъанмыды да?

— Угъай.

— Хей, элде сабийлеге уа ким къарайды?—
Къайырбек сейрсинип сорду.

— Сабийлеге къоншу тиширыула болуша
турадыла. Къарап да не къарарыгъы барды.
Ашлары бар. Кийимлери барды, бирсилени
сабийлеринден иги киймей эселе, аман кий-
мейдиле. Кишиге жалынчакъ туюлбюз.

— Ол ангылашымлыды, жаланда бир зат-
ха сейир этеме.

— Къайырбек, сен сейир этерча зат жокъ-
ду.— Абдул сермеп шешаны алды да, Сют-
дюннге да, кесине да аракъы къуюп, рюмка-
ланы къагъышдырып ичдиле.

— Мен сизни бу жолоучулугъугъузгъа бек
сейир этеме. Юйюгюзде сабийлеригиз. Аны
кибик дунья бла бир малыгъыз арбазыгъыз-
да. Кесигиз ишлеген этесиз. Жууаплы ишигиз
барды. Келин юйюнде тургъанлы юч ай бола-
ды. Ол юч айны ичинде сен ючюнчю кере ке-
лесе. Бу тёртюнчю келгенлигинди.

— Э-э-э, сен не айтыргъа суйгенинги энди
агыладыкъ. Сен айтханнга кёре, биз бери
келирге керек туюлбюзмю?

— Абдул, сизге бери келмегиз деп киши айт-
майды. Келингиз. Алай, сиз: «айланганнга
жёрме, айланмагъаннга берме»,— деп алай
окъуна суна болурсуз. Мен а: «Айлана кет-
сенг, не сюек, не саякъ табарса»,— деп алай
сунама ансы.

— Биз бош эрикгенибизни кетерип айлан-

майбыз. Юйдеги бла эгечден туугъан жашны къатыны бек ауругъанды да, анга къолубуздан келгенча болушмай амалыбыз жокъду,— деди Абдул.

— Не болушлукъду ол? Бир да болмаса да, кеси кёзюбюз бла бир кёрейик дерча не дохтурла туюлсюз. Алай болса — бир иш. Алай окъуна болсада, юч айны ичинде юйюнюйдегисин къоюп айланган ушамайды. Сен сейир адамса. «Келининг бла эгечден туугъаны къатыны» дейсе. Мындан алда келин алып келип танытхан эди. Бек къонакъча кёрюп ийген эдик. Сёз арасында: «Сабийлеринге жарсымаймыса? Аланы сагъышын этмеймисе?» — деп сорсам: «Къарындашынг а, Къарындашынг? Ол юйдеди», — деп къойду. «Да къарындашым совхозда ишлеген эте ушайды да», — дейме. Андан сора жукъ айталмай къалды. Ауузланып бошагъаныбыздан сора: «Жашчыкъ, келчи къарындашымы Долинскеге элтип, эрикгенин кетерип келейик», — дейди. Аман ачыу тийди ол сёзю уа. Аны къарындашы менден беш жыл кичиди. Ауругъан келини уа эсинде да жокъ. Мен ишден бошаймадым, кеслери кетдиле. Келини сумкасында бир полуштоф. Бу уа ненгди дегенимде: «Къарындашымы эрикдирмез ючюн, ресторандан алгъан эдим», — деди.

— Жууукъ дегенинг игиди. Къатыны ауруп жатхан заманда кёлюн кётюрейим дегенлиги болур эди.

— Охо, келинибиз эки эгечден туугъан къарындашыны кёлюн кётюрсюн дейик. Ол аны жууугъуду, не этгенлери бла мени ишим жокъду,— Къайырбек Абдулну бетине къарады. — Сен а, сен ма бу жол тёртюнчю кере

келесе. Хар келгенинг сайын ашыгып, уруш-ха барган кибик, алай кетесе. Бизни келюбюзге, жүрегибизге бир ыразылыкъ нек болмайды? «Къайырбек, не эте турасыз, жашауугъуз-ашауугъуз?» — деп бир сорсанг а. Биз аман окъуна болайыкъ, туугъан анангы окъуна сагъынмайса. Биз бир къарындан чыкъган къарындашла туююлбюзмю? О, хахай, кетеме! Къайры? Қелининги туугъан анасыны эгечинден туугъаннга дейсе. Алай эсе, бу юй, туугъан къарындашынгы юйю болмай, ким болса кирип кетген харчевнамыды? Келгенден ары бир кече окъуна къалып, хапар айтып, басамлы, сабыр, кесибизни аууздан хапар айтып, биз да санга тынгылап, тамата къарындашыбыз келгенди деп, бир-эки адамы башын тийишдирип, бир басымлы, адепли адамча кетсенг, не боллукъду?

— Былайда Къайырбек бек тюз айтады. Абдул, бюгюн ёртеннге чапханча этмей, тамбла барсакъ да боллукъду, — деди Сютюн, уялганмы этди, огъесе керти келюндегисинми айтды.

— Хау, алай этигиз. Ариужан Абдулгъа къарады.

— Угъай, бюгюн бармай боллукъ туююлдю, мында не анда, «Къара-Сууда», игирек, ауукълуракъ боллукъду, — деди Абдул. Ол бнягъы аракъы къуйду. Биз ары барсакъ, къой кесилликди. Сыйлау боллукъду, хурмет этилликди.

— Ма, кёремисе иш недеди? Санга къарындаш угъай, башха адам керекди. Эшитдигиз да? — деди Къайырбек.

— Сауутлары кърургъакъсып, къазаны энишге къапланып, шахарда жашагъан

жууугъунгдан эсе, жаулу жёрмелени чёргеген къайынларыбызгъа жетсек, сокъуранырыкъ тьююлбюз.

Абдул кёлуне келгенни жашырмай айтды.

— Таулулада: «Не аман эсем да, къайыналарына таяннган киеуденми аманма?» — деген сёз барды, Абдул, аны унутма, эсингдетут.

— Охо, биз аман окъуна болайыкъ. Сен алапат бол. — Абдул кыза тебиреди.

Къайырбек бош рюмкалагъа аракъы къуйду да:

— Угъай, Абдул, сен мени тамата къарындашымса. Аны себепли, мени бир бетим барды, эки тюрю сёлешаллыкъ тьююлме. — Ол кёлуна рюмкасын алды.

— Алгъа муну тартайыкъ да... — Къайырбек керти окъуна ачыуланнганда этиучю кылыгъын этди. Ол, кишини сакъламай, рюмкасында аракъысын жиликча жутду.

— Ой, алай тьююлдю, сен суннганча, мен санга кертисин айтайыммы?

— Айт, айтырыкъ эсенг, ким тыяды сени ауузунгу!..

— Алай эсе, тынгыла. Биринчиден, сен жууукъ-теиг дегенни билмегенсе, кесингден кичилеге кёз-къулакъ болургъа бир заманда суймегенсе. Сен эт жууукъларынгы... жууукъларынга алышыучунгу къой.

— Къайырбек, харип, сёлешсек — биз да табарыкъбыз айтыр зат. Сен манга тамата къарындашынгача къарамагъанлыкъгъа, мен сени кичи къарындашымча кёргенден башха терслигим жокъду. Бююн да сен быллай бир чартларча мени терслигим жокъду.—

Абдул энди ачылды. Къарындашыны бир-бир сѣзлери Къайырбекни дыгъылына тийдиле.

— Кичи къарындашым деп бир заманда жанынг аурумагъанды, бош къургъакъ сѣзден сора. Къуру сѣз бла къургъакъ къашыкъ бирчадыла.

— Къайырбек, не болса да, Абдул сени тамата къарындашынгды. Ол сенден таматады, кѣлюне тийме,— деп, Сютдюн арагъа кирди.

— Сютдюн, сен бизни арабызгъа кирме. «Къарындаш къарындашны игилик кѣрюрюн да, ёлюрюн да суймез»,— деп сѣз барды. Къайырбекни жюрегине сыйынмай тургъан бир зат барды да, энди аны чыгъарсын тышына. Жюрегимде бир тюрлю бир къара зат да жокъду, сохураным да къозгъалмагъанды. Алай санга бир сорлугъум бар эди. Анга жауап берсенг, болду. — Къайырбек бошагъан чын аякъны Ариужаннга узатды.

— Ол не сорууду? — Къайырбек да къадыргъа минипди.

— Тапхан анабыз ауруп, къарар керекли болуп тургъанда, сен анга нек жан аурутмадың?

— Къайырбек эрттеден бери жюрегине тюррелип тургъан сорууун сюнгюча тиреп тохтады. Аны эшитгенде, Абдул да, ушкок тауушдан элгеннген кийик кибик, сагъайды.

«Э-э-э, биягъындан бери Къайырбек сени нек эгеп кюрешгенин ангыладыкъ. Мен а къарындашла не юлеше болурла деп турама. Бир бирни таш бла урмазла. Андан ары озуп тебиреселе, кѣрюрбюз. Мени нем къорарыкъды? Жашауда бу да керекди. Экисин да жа-

рашдырсам, манга олду игиси». Бу Сютдюню фикири эди.

— Олму эди сорлугъунг? — деди, артыкъ уллу сан этмеген кирик этип.

— Сен алгъа жауап бер.

— Анга къаллай жауап берирге боллукъду? Анабыз ауруду, сен келдинг. Дохтургъа кѣргюзтюрюкме деп, Нальчикге элтип кетдинг. Ажалы жетди да, ауушду.

— Ажалыбыз жетсе, барыбыз да ёллюкбюз. Алай иш анда сунма. Иш башхадады. Тенглерим бек болушдула. Кереклиде дохтурла, медсестрала юйге келип окъуна къарап тургъан эдиле. Тѣшекге тюшюп, терезеден тышына термиле къарап жатханында, сиз кечегизкюнюгюз да бек ырахат турдугъуз. Анабызны халы къалай болур, харип, деп, ай сайын угъай, жылына эки кере окъуна келалмагъансыз. — Къайырбек андан ары жукъ айталмай, тыгъылып къалды. Биреу тилин темир кычхач бла кысханча, жаны кыйналды.

— Юйде сабий-субюйге, маллагъа къарар адам болмады.

— Абдул, ол сылтау туйюлдю. Сабийле, келин нек къарамайдыла?

— Ол да базардан бир жукъ тюшюрмесе, мени иш хакъым аланы юслерине-башларына жетмейди.

— Болсун алай окъуна, сен кесинг къайда къалдыңг? Туугъан ананг, сени къарнында тогъуз ай кѣтюрген, бокъдан бюртюк этген, ёмюр берген ананг туйюлмю эди? Аллахынг ючюн айтчы.

— Совхоз ишден бошаймайбыз,— деп, арнуларгъа кюрешди кесин Абдул.

— Угъай, Абдул. Сен айтханла бош затла-

дыла. Сен анангы тогъуз ай угъай, тогъуз жыл аркъанга кѣтюрюп айлансанг да, ананга борчунгдан кьутулаллыкъ туйюлсе. Кѣргенбиз анасыз ёсюп, ана жылыууна термилген жашланы да. Ана хакъы дуняда угъай, ахыратла да борчду. Охо, онгугъуз болмады дейик. Беш айны ичинде жангыз бир кере телефон бла сѣлеширге боллукъму эди? Ариужан, отпускасын алып, къатында турду. Аныкы тауусулгъандан сора, мен алдым. Биз аны ючюн кесибизге ыспас излемейбиз. Аузуна къабаргъа бир татыулу зат, бир жарар дарман излерге кюрешдик. Аллахны ахшылыгъындан, хар не да табылып турду. Алай ананга сени бир ариу сѣзюнг керек эди. Не медет, ол аны эшиталмай, керти дунягъа кетди.

— Да сен алай акъыллы эсенг, бусагъатда айтханларынгы ол заманда нек айтмадың? — Абдул Къайырбекге къарады.

— Сен хар нени да кесинг бек уста билесе. Ауруу кызыуу хорлай баргъан сайын, къатындан кетерге онг болмады. «Эки дегенинг бир кирик, бир дегенинг жокъ кирик»,— деп шыбырдады ёлюрюню аллында. Ариужанны таматасына айтып ангылатханыбызда, ол анга келир жылны отпускасын да берген эди, сау къаллыкъ. — Къайырбек юй бийчесине къарады.

— «Насыплы бол, санга ыразыма. Туугъан ананга къарагъанча къарадың»,— деп, бетими сылап, ыразылыгъын бериучю эди. Жаннетли болсун!» — деди Ариука.

— Ананг Нальчикдеми ауушхан эди? — деп сорду Сютдюн.

— Хау, ма бу сен кѣрген юйде кетди керти дунягъа. Кеси умут этгенча, аллах аны то-

пуракъ юлюшюн ата-бабалары жатхан жерге буюрмады. Ары элталмадым... — Қъайырбек, рюмкалагъа аракъы къуйду да:

— Хар ким ниетине жетсин,— деди. Аны айтханын ангыладыламы, ангыламадыламы, ичдиле да, барысы да рюмкаланы тюплерин, таууш этдирип-этдирип, женгил, шахматчыла фигурала ургъанча, столгъа-столгъа урдула.

— Алан, сен ишге барлыкъ туююлмюсе? — деди Ариужан, эри аракъы иче тургъанын кёрюп.

— Бармай а, барлыкъма. Сагъат неди? — деди Қъайырбек. Сютдюн бууун сагъатына къарады.

— Танг атып турады да, онбеш минутдан алты боллукъду.

— Эрттеден бери жюрегинге туюрелип тургъан затларынгы айт. Башлагъанса да, башлагъанса. Айт, айтып къал. — Абдул кёлкъаралыкъны жангыдан къозгъап, къызгъан кесеулени ышыра башлады. Сора, ёпкелеген ауаз бла:

— Бу жолдан сора не келирбиз, не къалырбыз.

— Туугъан къарындашдан угъай, бош адамдан окъуна киши къачып кеталмайды. Алай анабыз санга термилип жатханда, келмей, энди къатынынгы, туугъан къарындашы угъай, эки эгечден туугъан, экиге айланган жууугъуну къатыны ауругъанды деп, кечеги башыгъызыны къолугъузгъа алып айланнганыгъызгъа ачыуланнганым кертиди. Ол затха жаным къыйналады ансы. Озгъан ишге ёкюнюп, хайыр болмазлыгъын билеме, ангылайма. — Қъайырбек сабыр-сабыр, ауазын кётюрмей, сёлешди.

Абдул Сютдюнге сагъатны тюз ненча болгъанын сорду. Сютдюн сагъатына энтда бир кере къарап, алты болгъанын айтды.

— Алай эсе, турайыкъ, не олтурабыз. «Къара-Суугъа» автобус сагъат алтыдан башлап барып тебирейди. Эрттерек жетсек, кесибизге игиди,— деп, Абдул жеринден турду. Сора кийине башлады. — Кичи къарындашыбызны юйюне барабыз деп, къанат битип келип, туюбюзню жулкъдуруп къойдукъ. Ёлгенибизни, сауубузну да тойдурду. Бу жолдан сора бу юйню басагъасындан атласам, босагъам къурусун. — Абдул юйден чыкъды. Алай шош чыкъмады, эшикни занг деп урду.

— Жангыз къарындашынгы кёлюн къалдырыпмы ийдинг? «Ичер сууунгда ит ёлтюрме»,— деучю эдиле да акъыллыла. — Ариужан эрине къарады.

— Мен Абдулну кесине жукъ айтмагъанма, аны жанына тиерча. Оу да-шау да къылыгъын айтханма.

— Сен дертчи болма. Қъарындаш сеникиди,— деди Ариужан Қъайырбекге.

— Угъай, ол зат къачан болса да айтыллыкъ эди, бир кюн бир. Андан сора да бар эди айтырыкъларым, алай, не медет, Сютдюнден къарыу тапмадым.

— Иги этгенсе кёп къозгъамагъанынгы. «Багушну къозгъасанг, ийис этеди». «Ана къарын ала болмаз»,— дегендиле. Мен айтхынчы анабызны тобугъуна жетген болур, жаннетде жатсын. Анабыз манга да кёп зат айтыучу эди. «Саулугъумда сен быланы Қъайырбекге иш айтма, къызым, ол зоржюрек адамды. Бир бирге кёлкъалды болмасынла. Алай болсала уа, мен ахыратда да тын-

чайырыкъ туююлме»,— деучю эди. Сен анангы сёзюн эсингде тут,— деди да, Ариужан шум болду.

— Не айтхан эди, айтчы?

— Да бош, алай ууакъ жарсыула. Тамата къарындашынгы этгени тукъумну, жамауатны аллында да ушамайды. Болсада сёз тышына чыкъмасын.

— Да, ол кесинден сора кишини суймейди. Абдул институтха окъургъа киргенде, мен техникумда окъуучу эдим да, андан ол институтну бошاپ чыкъгъынчы мен техникумну къойдум да, элге келип ишледим. Ол окъуп бошагъынчы, иш хакъымы анга ийип турдум.

— Аламат иги этген эдинг!

— Къуру олмуду? Атам-анам туугъанлы бери шай-шай, сом-сом жыйгъанчыкъларын аллыма къуюп: «Машина сатып ал да, къалгъанын сберкассагъа сал»,— дегенлеринде: «Угъай, артда керек боллукъду»,— деп унамадым. Ма андан ары битеу ахча Абдулну къоранчларына кетди. Къайырбек сокъураннганын сездирди.

— Ол къадар ахчаны ангамы къоратхан эдигиз?

— Хау. Бу бусагъатдагъы келинибиз аны ненчанчы къатыныды билемисе?

— Кёп къатын алгъанын адамладан эшите тургъанма. Алай ненчанчы къатыны болгъанындан хапарым жокъду.

— Абдул жаш заманында бек аман къанбуз эди. Энди бир кесек акъыл жыйгъанды башына ансы. Сен айып этме, туугъан къарындашын сөгеди деп. Қим биледи, «бир къарындан ала да, къула да тууады» деп сёз барды, мен терс окъуна болурма. Алай а, мени

анам бирди. Қъарт аналарыбызны уа сен да, мен да танымайбыз. Ала Қъазакъстанны аулакъларында жатадыла. Ма бу келинибиз бешинчисиди.

«Бу бешинчисиди» дегенни эшитгенинде, Ариужанны кёзлери чунгурларындан чыгъаргъа аздан къалдыла.

— Кертими айтаса?

— Керти болмай а. Ол, ол кир ишлени барысын да эте туруп, атабызны-анабызны къоллары алай жалан этген эди, тюз союп терилерин алгъанча. Андан сора бу келинибизни келтиргенде: «Энди болду. Бу къатынынг бла жашап къалсанг, машина алып берирме»,— деген эди жарлы атабыз. Тюзю уа ажалына кёрюнген болур эди.

— Атабыз бек онглу адам эди. Эллилери аны атын бир заманда унутмайдыла. Аны аты сагъынылгъан жерде: «Асыл адам эди, асыл атдан тюшмез»,— деп къысха багъа берип къоюучудула. Сен аны кёралмадынг,— Қъайырбек терен ахтынды. — Машина бла авариягъа тюшюп ёлдю, мархум, деп анабыз айтычу эди.

Ариужан, башын чайкъап, бир затха сейирсингенча болду.

— Баштёбен адамдан къууанма дейдиле, керти эсе да ким билсин. Ананг, харип, жаннет ахлусу болсун. Манга бек ышаныучу эди. Ичги сёзюн жашырмаучу эди. Ёлю кертиге ёпкелемесин, санга айтма дегенлерин айтмагъанма. Аладан бирин бюгюн айтыргъа тюшеди.

— Ол не эди? — Қъайырбек Ариужаннга бир жукъгъа термилип къарагъанча къарады. Қъатыбызда адам жокъду, жаланда сёзюбюз-

ню бир аллах эшитеди, кёреди. Ариужан, айтчы аллах ючюн, жүрегими кыйнамай, ол не зат эди?

— Биз, жарлыгъын жашыргъан бай болмаз дегенлей, онгубузгъа кёре, комсомол той этип юдегили болгъан эдик. Ананг ауруп къалып, бусагъатдагъы къатыны бла къарындашынг келгени эсингдемиди?

— Хау, эсимдеди.

— Ол заманда ананг, иги кесек ахча жыйып: «Къайырбекге бер, жангы келинге менден салам айтырса. Огъурлу кюнде келсин. Бу да бир затларына жарар»,— деп, бир минг сом ахча ийгенин айтхан эди манга.

— Ой, аллах, сен сакълагъын харамдан. — Къайырбек сархот болду.

— Дагъыда бир затха тынгыла!

— Айт!

— Биз фатарда жашагъаныбызда, къарындашынг, юйге келип: «Ала шахарда фатар тутуп, кыйналып жашайдыла. Къайырбекге бла келинге болушуп турургъа керекди. Ахчачыкъ бере турсанг, почта бла ие туруп эдим»,— деп, хар ай сайын, анабызны алдап, ахча алып тургъанды. Сен анга не айтырыкъса? Ким биледи, ийип окъуна тургъан эсе да.

— Аллах кёрсюн. Аллах туурадады. Мэн анамы айтханына ийнанама. Ол бир заманда бир сёзню буруп сёлешмегенди. Биягъында аны нек айтмадынг? Сютдюн да къарап тургъанлай, аны ачыкъ этерик эдим... Алай не этгин? «Игилеге аман туумасын, тууса туусун — къалмасын»,— деген сёз барды.

Бир жол жираф туюге: — «Тюе, аллах ючюн мен санга бир сорлугъум бар эди», — дегенди.

— Сора эсенг, айтырма.

— Сени бойнунг былай къынгыр-мынгыр некди?

Тюе, харх этип кюлгенди да:

— Да, жираф, харип, мени санларымда тюз зат къайда кёргенсе?» — дегенди.

КИЙИЛГЕН ЧУРУКЪЛА

1945 жыл. Самандан ишленген жербаш юйде жашай эдик. Ол да къазакълыны юйю эди. Сууукъдан а башынгы эшикге къаратып онг жокъду. Сууукълукъ бир отуз беш градус а болур эди. Отха салгъан отунубуз — экишер-ючюшер метр узунлугъу болгъан къамиш. Ол къамишни жалыны бла кюлю уа, агъач отунча болмай, къап-къара болады. Юйню жылытыр ючюн а аны тохтамай салгъанлай турургъа керекди. Узун сёзню къысхасы, биз кёчгюнчюлени сабийлери болгъанлыкъгъа, бизни мектепден къыстагъан угъай, кеслери келип жазгъан эдиле. Хау, кеслери келип. Къазакълыла, не десенг да, уллу жандауурлугъу болгъан миллетдиле. Биз терк окъуна къазакълы сабийле бла шагъырей болуп, аланы тиллерин билип къойдукъ. Бизни тилибиз терк сынып, аланы сёзлерин халатсыз айтханыбыз бизге анда баш кечиндирирге уллу себеп болгъанды. Болмай а — динибиз бир, тилибиз да жууукъ тил болса.

Анда, Къазакъстанда, ётген сабий жылла-

рым, жаш заманым, къазакълы тенглерим, бирге ёсген, бирге ашп-ичген угъай эсенг, бир тёшекде жатхан тенглерим эсиме тюшгенде: «Жашасын малкъар тил, жашасын къазакъ миллет!» — деп кычырлыгъым келеди.

Ол жыллада болгъан бир керти затны суратлап, ётюрюксюз, омакъсыз, болушунлай бир айтайым сизге.

Жазны узуну жаланаякъ айланыучу эдик. Кюз артында биреуден, бир машок будай берип, кичи къарындашыма бла манга эки кирза чурукъ алдыла. Экеуленнге бир къауум чурукъ. Айтдым да, бир кесек кийилген чурукъла! Арба жау сюртсенг, чурукъ жау сюртгенча, бир кесек жылтыраучу эдиле. Къыш да жетди, къар да тюшдю. Сууукъ башлангандан сора, кирза чурукъла бютюнда багъалы болдула. Эрттенликде Рашид эски-бюскю тапханына чулгъау орнуна чёргеп, чурукъланы башларын ёрге тартып, мектепге кетеди. Ол келгенден сора чурукъланы иелери мен болама. Тюз да улоу алышындыргъан кибикбиз, хар бирибиз кьерден алгъа тюбюне-башына тинтип къарайбыз. Алай эте тургъаныбызлай окъуна, мени эсимдеди анабызны:

— Сакъ болугъуз, харипле, заман кыйынды. Ахчагъа сатып алыргъа жукъ тапмайса, аууз къабыныбызны берип алгъанма, бир-эки жылгъа жетдиригиз,— дегени.

Келишим бузулса, дауур чыгъады. Дерси-ми этгенден сора кюнню кёзюне къарайма. Мени деменгили сагъатым олду. Тёрт класс отоуу болгъан бир гитче мектепни жангыз кеси кьолунда тутуп тургъан. Жангыбашов Жангылбай эди. Жангызбаш улуну айтханы

элге закон эди. Акъ дегени — алгъыш, къара дегени — къаргъыш. Ол угъай эсенг, элни адамын сибиртги бла сыйпагъанча, бир жанына сибирген бурунсуз бригадир Кенггирбай окъуна Жангылбай айтханнга угъай деялмаучу эди.

— Жангылбай, саулукъ-эсенлик нечикди? — деп, парийден къоркыгъан киштик киби, этек тюбюне кирирге аздан къалыучу эди. Жангызбаш улу, къашларын туюп, кёзлерин жандырып, бир къычырса, кирирге тешик тапмай къалыучудула.

Аны жазасы да тюрлю-тюрлю болуучу эди. Сабийликден, бир хыли зат этсек, дерс бoшaлгъынчы, къанатлары талып къоннган зурнук киби, бир аягъынгы юсюне сюелип турургъа керек эдинг. Эки къол аязынга эки кирпич салып, къолларынгы ёрге кётюртюрт къойса, ол орталыкъ жазагъа саналгъанды. Неда аркъанга сабий кётюртюрт къоюучу эди. Бек уллу жазасы уа, школну къатында тауукъ орун киби бир гытычыкъ болуучу эди да, ары жыйып къойса, олтуруучу эдиле жазыкъ сабийле жангыз шинтикге чёгюп, юйге берилген ишлерин толтура. Абаданлагъа тарыкъсанг:

— Аны эсиртген урушду, адамлыкълары, билимлери болгъанланы къазауатха ашыргъандыла сора, — деп, ахтынып къояр эдиле.

Бир кюн Рашит школдан келмей, аллына къаратды. Терк-терк чыгъып, келлик жолуна къарайма. Сабийле, быстыр сумкаларын аркъаларына атып, ауулну кыйыры таба кетип барадыла. Сёлешгенлери бизни классда окъугъан сабийлеге ушайды. Хазнамыды, гитче ауулну сабийлери барысы да танышдыла.

Къолдан сырылып тигилген фуфайкалары, кёнчеклери, кимини аягында кийиз уюкълары. Чалдиште къалгъан тутуй къуш кибик, юй ичинде адыргыгъа къалып, ары-бери барама. Абаданла фермагъа арба бла бичен келтирирге келипдиле. Не айтаса, бир заманда Рашит да чабып жетди.

— Чурукъланы теш. Дерсге кеч къалдым. Къайда айланаса?! — дейме къарындашыма, ачууланып.

Рашитни аузундан сёз чыкъмайды. Ашыгъыш-бушугъуш чурукъларымы аякъларыма сукъгъан кибик этип, мектепге къууулуп келеме. Тохтап-тохтап, къонгуроу урула болурму деп, тынгылайма. Жез къонгуроуну тауушу эшитилмейди. Кеч къалгъанымы билеме. Асыры терлегенден, юсюме суу къуйгъанча болгъанма. Бёркюмю къолума алып, эшикни къагъып, кирип бардым.

Жангылбай устаз класс къангагъа не эсе да бир зат жаза тура эди, артха бурулуп, манга хыны къарады:

— Охо, Къапкъаз баласы, къайдан чыкъдың? — деди, мени биринчи кёрген кибик. — Айт хапар, — деди.

Мен да сюелеме босагъаны аллында. Башымы ёрге тутаргъа къоркъуп, буюгъуп турама. Жангылбайны юсюнде бели къаты тартылып къысылгъан аскер гимнастёрка бла галифе кёнчек. Ол къап-къара къара шинли адамны кёк кёзлери мияла сыныкъла кибик жылтырайдыла.

— Иги жаш, урушда бу терслигинг ючюн илишаннга саллыкъ эдиле. Бери нек кёчюрюл-тенигизни да биле болурса. Билалмай эсенг,

абаданларыгъызгъа сор. Алай туйюлмюдю, сабийле?

Сабийле бир аууздан:

— Алайды! — дедиле.

Сабий болсам да, комендантдан эркинлик-сиз беш кычырымдан ары барыргъа эркин-лигим болмагъанын ол кюн сезген эдим. Аны сёзю аркъама ушкок къауурсун бла ургъанча болгъан эди тенглерими аллында.

Жангылбай мени къатыма акъырын-акъырын атлай келди да, узун бойнун, ажир юлюшюн къоруулагъан айгъыр кирик, кынгыр этип, бир кесек мычыды. Сора сынжыр баулу сагъатын хуржунундан чыгъарып къарады.

— Тамам онсегиз минут, отуз секунд къалгъанса, Къапкъаз баласы,— деди. — Биз а жангы дерсни башлап турабыз.

— Жазаларгъа тийишлиди,— деди Кенжебай баскъарманы¹ жашы Билтай. Мени бек суймегеним. Жайгъыда мени анамы махтагъаны ючюн, тобукъ жетгенин унутхан болмаз эди.

Жангылбай устаз анга бек ыразы болгъан эди. Олсагъат устазгъа жан кирди:

— Келигиз биз Къапкъаз баласына былай этейик,— деди ол, хуржун сагъатын манга узатып,— къол аязыма салып, сагъат болгъан къолун ёрге тутуп, бир аягъыны юсюнде турлукъду. Сагъатны къолунгдан тюшюрсенг, сынарыгъын иги билесе. — Сабийле, шум болуп, ауузларың ачып къарайдыла. Андан ары не боллугъун билалмай, хайрандыла.

¹ Баскъарма — колхоз председатель.

— Агъай², кечиригиз, — дедим къазакъча, жаным чыгъаргъа жетип.

— Сабийле, къапкъазлы жаш акъылын башына жыя башлагъанды. Кечгинлик тилейди. Не этебиз? — деди Жангылбай, ышарып. Сабийле бири къалмай кюлдюле.

Амалым къуруп, устазны жазасына боюн салып, аны тамамларгъа киришдим. Анда-санда, аягъым талып, жыгъыла тебирейме да, сора эсими жыйып, гиртчирик болургъа кюрешеме. Жаланда мени къол аязымда сынжыр баулу сагъат чыкъ-чыкъ деп таууш этеди.

Къонгуроу урулгъандан сора устаз Жангылбай сагъатын алып, хуржунуна салды.

— Эй, къапкъазлы бала, дерсге артха къалып келсенг, жазанг былай боллукъду. Ангыладынгмы? — деди, бурун сюеклери туруп. — Экинчи жол мындан да къыйын боллукъду, аны унутма!

Ууалгъан къанатларымы жыйып, жериме барып олтурдум. Зорлукъгъа тѣзалмай, кѣз жиялумукъларымы къара бояу бла боялгъан партагъа тѣкдюм. Мени къара жинми сундула. Небилейим, сабийледен жангыз бири къатыма келсе уа. Къатыма келселе, Жангызбаш улуну кишиге жаны аурумазын биле эдиле. Мен Ата журтун сатып, сюдню бла прокурорну аллында пленден къайтхан совет солдатха ушай эдим. Терк-терк :«Тохта бир, Кенжебай, емюрюмде къолума къалам алмай къалсам да, былайдан бир сау чыкъсам, кюнюнгю кѣргюзтюрме!» — дейме кесим кесиме. Мен

² *Агъай* — тамата къарындаш деген сѣз. Устазгъа алай айтылады.

ачуланып бошагъынчы, Билтай къатыма келди да:

— Ыхы, Къапкъаз баласы, излегенинги тап-дынгымы? — деди, кюле-кюле. — Энди кечге къалмай келе туурса.

Кючден-бутдан тѣздюм. Этим териме сыйымай, къаным башыма чапханчады.

— Сен къарнынгы аурутма мени ючюн, — дедим, жумдуругъуму туююп, тишлерими къыса.

Алайлай Билтай, школну ичин зынгырдата, къычырды:

— Жашла, сабийле, бери келигиз. Мен сизге бир сейирликни кѣргюзтеме! — Ол, ит тошлакъ кибик, тѣгерекбет къара жаш кесин эшикге атды. Сабийле бир такъыйкъаны ичинде классха жыйылдыла. Аны не излегенин билирге суююп, кѣз къыйырым бла къарап турама. Ол а, мени тѣгерегиме айлана, не эсе да бир затла мурулдай эди. Ол кезиуде, Бѣлдекбай алларында болуп, бир къауум жаш, юч-тѣрт къыз болуп, тѣгерегиме жыйылдыла. Къызла да, чач эшмелери тозурап, боюнларын созуп къарайдыла.

— Сабийле, мынга сейир этмеймисиз, къапкъазчы мени чурукъларымы кийип келгенди, — деди ол. — Оллахий-билляхий, муну аягъындагъыла мени эски чурукъларымдыла.

— Хау, мен да таныдым, — деди Бѣлдекбай, къан ауузлу боллукъ. — Урлагъан этген болур.

Кѣзлериме къан чапды, секирип туруп:

— Эй, Билтай, кѣзлеринг да тери шалбарны тешиклерине ушаш, неле жаншайса? Чурукъланы анам Жамбул базарында будайгъа алы-

шып алгъанды,— дедим. Кертиси да алай суна эдим.

— Жаншама,— деди Билтай, кеси кесин жагъалап,— мен чурукъларымы танып турама. Анса нек айтырыкъ эдим? — деди, ишни ахыры аманнга кетеригин суймей.

— Сенсе ётюрюкню сокъгъан³. Мен Билтай бла къуру да бирге айланама. Чурукъла Билтайныкъыладыла деп тохтады Бёлдекбай. Ол да, башкъарманы жашына жакъ басмай, мени жанлымы болукъ эди? Аллай кезиуледе бизден эки жыл тамата Жансолтан деген жаш арагъа кирип, терсни-тюзню айырыргъа кюрешнучю эди. Кертиси, ол да Билтайны къылыгъын жаратмаучу эди.

— Тохтагъыз, тохтагъыз. Дауурну къоюгъуз,— деп, футболчу сюдюча, эки къолун ёрге кётюрюп тохтады.

— Кел, ёчюшейик,— деди Билтай, кесин кёрпеслендирип.

— Кел, ёчешейик,— дедим мен.

— Мен хорлансам, Жансолтан не айтса, аны этерге, — деди Билтай.

— Келишдик,— деди Жансолтан.

Ол хар заманда мени жаныма болуучусуна бек ыразы эдим.

— Алай эсе, сол аягъындагъы чуругъунгу теш. Арт табанында юч ызлыгъы барды. Къарт анам, алышынмасын деп, бичакъ бла ызлагъан эди,— деди Билтай, ёхтемленип. Аркъам къалтырады. Тюз да Билтай айтханча. Анам киерге унамаз деп, къоркъупму айтхан болур эди? Эшик жабылды. Битеу классны аллында намыссызлыкъ жетди.

³ Сокъгъан — къуйгъан.

— Ма, юч ызлыгъы барды дегенме да? — деди Билтай, чурукъну баш жанына илинип.

— Кертими айтаса? — деп сорду Жансолтан. — Сен ётюрюк да агъартыучуса.

Башым хайранды. Кёзлерим къарангы этдиле. Кеси кесими тутмасам, киши болушурукъча кёрюнмейди.

— Жашла,— дедим, ауазымы кётюре,— анам мени алдагъанды ансы, Билтайны чурукълары болгъанын билсем, эки аягъым юшюп, топал болсала да, киерик туююл эдим. — Алайлай чурукъланы экисин да эрлай тешип, Билтайны юсюне атдым. — Чурукъларынг бош къалсынла,— дедим тауча, жиярыгъым тамагъыма тыгъылып. Сора, быстыр сумкамы сермеп алып, эшикге чартладым. Эшикден чыгып бара, Жангылбайгъа топ кирик барып тийдим.

— Сени жинми ургъанды? — деп ачыуланды устаз.

Ол кезиуде мени киши да тохтаталлыкъ туююл эди. Қим эсе да; «Ой, Ахмат, тохта!» — деген тауушун эшитдим кетип бара. Билген аллахды ёнге, ол Жансолтан болур эди. Сызылып келеме. Тобукъгъа келген къарны сан этмей, жырып барама. «Мен топалаякъ болдум», — дейме кесим кесиме. Бир-эки кере абынып жыгъылдым. Сан этмей, секирип тура эдим. Адам аллай телилик этерге боламыды? Бираз баргъандан сора, эки аягъым меникиле болмагъанча кёрюндюле. Аякъларыма буз къайнагъанча. Босагъадан атлагъанлай, жыгъылдым. Анамы:

— Оу, кюнюм! Не болгъанды?! — дегени эсимдеди.

Свердлов районну больницасында кезлерими ачдым, төгерегимде акъ халатла кийген адамла.

— Эй, жаш, бу этгенлигинг не эди? — деди жылы келген кезлюккю киши. — Ёлюп кетерге аздан къалгъанса.

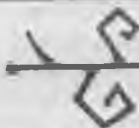
Кертисин айтсам, халым осал эди. Ёпкелериме сууукъ ётген эди. Экинчи кюн дарманланы кючю бла эсими жыйдым. Бир кесекден, жилий-жилий, кезлери да кёбюп, анам эшикден къарады. Къатыма чёгюп, зыбыр къол аязы бла мангылайымы сылады.

— Анам, мени нек алдагъанса? — деп сордум. Ол, терслигине женгдиргенча, тынгылай эди. — Анам, сен энди мени алдама. Мен мындан иги болуп юйге барсам, колхозда ишлерме да, сора жангы чурукъла сатып алырбыз, — дейме, анамы кёлюн алыргъа кюреше.

— Охо, жарлы, охо, — дей эди анам, манга къарап, таралып.

Ма андан бери талай жыл болады. Уруш да тохтады. Ата журтубузгъа къайтып келдик. Кертисин айтсам, бусагъатда да кирза чурукъ кийген сабий кёрсем, ол болгъан зат кез аллыма келип къалады. «Къуруп кетсин къазауат, сынамайыкъ кёчгюнчюлюк», — дейме кесим кесиме. Жашасын мамырлыкъ!

новеллала

АППАНЫ АШЫГЪЫ

Бир унутмайма. Хар заманда бизни Аппаны кьолунда бир залим кызыл жугьутур ашыкъ болуучу эди. Тийрени сабийлерини барысы да Аппа деучю эдиле ол кьартха. Мен да аны ючюн айтама. Жугьутур сака. Аппа саканы, кьолундан кетермей, кьуру тегерек айландыргъанлай турур эди. Ашыкъны жанжанына буруп, алчи, хонкгу, ёгюз, пок, чык, бий деп алты жанын бизге юйретир эди. Биз да хуржунларыбызны кьармап, кимибиз багушда тапхан пура ашыгъын, кимибиз хуна ташлагъа ышып сыйдамланган ашыкъларыбызны кёргюзтсек а: «Ой, сеники кымпырт ашыкъды»,— деп кюлюр эди. Тилегенликге, ол саканы кимге болса ойнаргъа бермеучю эди.

Биз, жаланаякъла, Аппаны сакасын тилеп алып ойнасакъ, бошагъанлай кесине кьайтармай амалыбыз жокъ эди. Аппа саканы бизге башынлай берип кьоймагъаныны сылтаун бир артда билдик. Ол былай эди: Аппа жангыз жашына жаш тууса, саканы анга саугъагъа берирге кьаст этип болгъанды. Кьудуретден жангыз чирчигине чирчик тилеп, кеп кюнлени оздургъанды. Кюн тууушда олтуруп, ол кьууанчлы кюнню кез аллына кеп кере келтиргенди.

Алай Аппаны кьартлыкъ хорлап баргъан болмаса, жашауу алгъа бармагъанды. Аппа да, ашыгъын тегерек айландыра да, бирде бир хуржунуна, бирде уа бирси хуржунуна салып асырагъанын кьоймагъанды. Алай болгъанлыкъгъа, Аппаны тобугъуна жашындан туугъан келип олтурмагъанды.

Аппаны жарсыуу жарсыулай, ол умут эте тургъунчу, айла, жылла оза, кюн кюнню соза, айланчла айланчлай, кыланчла кыланчлай къалгъандыла. Чыранла эрип, суула къутуруп, жауунла жаууп, ырхыла жолланы ашап, кёпюрлени суу аз элтмегенди.

Бал чибиним бал этер,
Къанатын жайып, кенг кетер.
Ажал имбашда, умут тау башда,
Толу муратына ким жетер,—

деп мурулдар эди нарт Аппа. Аны жүреги неге жарсыгъанын а биз, сабийле, ол заманда къайдан билейик!

Аппаланы атауулда юч атагъа дери жашла жангыз бола келгендиле. Тёртюнчю ата Аппаны жангыз жашы Азамат да Ата журтун къоруулай эди. Аппа фашистлени хорланырыкъларына, Азамат сау-эсен къайтырына бир да ишекли туююл эди.

Аппа, дуня алыша туруп, кызыл саканы юсюнден бир адамгъа да жукъ айтмагъанды. Аппа кесини саулугъунда окъуна аны тенглерини минчакъ санай олтурсала, ол а кызыл ашыкъны тегерек буруп тургъанын кёрюп: «Алан, Огъурлу, бу кийик ашыкъны сабийлеге бере да сыйыра, жангыдан термилте нек тураса?» — деселе: «Тенглик болургъа керекди, тенглик! Бир кюн бири ойнаса, бирси кюн дагъыда бири ойнасын»,— деп къоя болгъанды. Огъурлуну тилеги уа биягъы тилек. Эсиндеги биягъы бир зат. Жашы, душманны хорлап, сау-эсен келсе жашына таш тууса, тукъум узартылса деген тилек...

Аппаны осуятына кёре, аны ёлюгюне сюел-

генле окъуна Аппадан кызыл саканы аманатлыгын ала билмегендиле.

Аппа ёле туруп, кеси кесин тюзетип, алай жан бергенди. Кызыл ашыкъны уа онг ууучуна кысханлай ёлгенди.

Аппанны жууа туруп, аны ууучунда не болгъанын киши да билмегенди. Жуугъан адам бла суу къуйгъан, жумулгъан жумдурукъну кёрюп, армау болуп къаладыла. Ала, акъыллары, эслерин да Аппаны ахыр жолгъа атландырыргъа бёлген эки адам, бир бирге небек къарашсала да, Аппаны ууучундагъы жугъутур ашыкъны кёралмадыла.

Аппаны жумдуругъун иги кесек жылы суугъа салып тургъандан сора, зауаллы Аппаны пелиуан бармакъларын тюзетдиле да, саканы алып, эски кюбюрню юсюне салдыла. Жарлы Аппа, жанындан юлюш этер туудугъун асыры кёрюрге термилгенден, ёле туруп, ашыкъны кызындан туугъан кызычыкъгъа окъуна бермегенди. Ким биледи, Аппа ашыкъны тиширюу сабийге тийишли кёрмейми къойгъан болур эди?

Алай а къарт кызындан туугъанчыкъны жашындан туугъандан кем кёрмей эди. Атаанагъа насып, сый, хурмет, намыс жашдан, кыздан боллугъун энчи айырып къарамагъанды бизни нарт Аппабыз.

Аппаны асырап къайтхандан сора, ашыкъны хапары жамауатха да жетген эди. Аны жууабын излеучюле да болгъандыла. Излеп да ким излериж эди. Аз эдиле ол кюнледе эрле. Кими бутсуз, кими къолсуз. Ала Аппаны иги къууумун бюгюн да биле болмазла.

Аппа ол кезиуде дуниягъа, дунияны халына кеси кёз къарамамы бла къарай эди. Аз эдиле:

эр кишиле юйледе, элледе да. Эр кишилени кьуллукъларын кёбюсюнде тиширыула толтура эдиле. Биле эди Аппа аланы уллу къыйыналарын. Дуниягъа сабий да жаратылмагъанча эди ол кезиуде, хар не да Ата журт урушха деп эди. Урушха! Къызыл Аскерге болушлукъгъа. Аны себепли сюе эди Аппа эрле, жигитле кёп болурларын. Жилимазларын аналары. Багъырбаш жилияны башын терк эзерлерин.

Бир жол биз аскер оюн ойнай тургъаныбызлайын, Аппаланы жербаш юйчюкню аллына халкъ гур деп кьуюлду. Мен, Ыннагъа бир хата болгъан сунуп, борбайларым къыркъылып, атлаялмай къалдым. Барындан да артха къалып келгенимде, Ынна жилияп, бирсиле уа кьууана. (Кьууанч жилиямукъла адамланы бетлеринде, эрттенлик чыкъча, тёнгерегенлерин ол кюн сабийле биринчи кере кёрген эдик.) Орталыкъда уа аскер кийимлери бла бир сүбай адам. Аны юсюне таныгъан, танымагъан да басына эди. Басынмайын а?! Битеу да элде аскерден биринчи кере кыяусуз келген адамгъа. Хорламны бир шагъатына. Мени эсиме Аппаны осуяты тюшдю. Мен, барысын да кьуюп, жалан аякълай къабырла таба сызылдым. Башха заманда къатлары бла озаргъа кьоркьуучу къабырланы къатларына эрлай жетип, Аппаны къабырыны къатына барып: «Аппа, Азамат немислилени хорлап келгенди!» — деп кычырып, артха ёпке солуу этип келгенимде, арбазда адам аллындан да кёп, аскерчини юсюне басынганланы ичинде уа Азаматны танымагъан, ёмюрде кёрмеген оруслула, къазакълыла, карейлиле, чеченлиле, къарачайлыла, малкъарлыла — къайдан, къал-

лай бир миллет бар эди! Биз а, жаланаякъла, Совет Аскерни майоруну жёкюрегиндеги орденле бла майдаллагъа къолубуз бла тийип кёрюрге термиле эдик.

Адамланы келип кетиулери эки-юч ыйыкъгъа дери тохтамады. Бирси юйлеге да тюрлю-тюрлю частладан аскерчиле келип, элде къууанч кёбейди, къурманлыкъла этилип, саулай эл къыстырыкъчыкъларын ортагъа салдыла. Орамлагъа къызыл байракъла тагъылдыла. Къыралыбызда мамырлыкъны танглары атып башладыла. Къууанч жарытады.

Ма ол къууанчлы кюнледе Аппаны аманаты да Азаматха тапдырылды. Узакъ бармай, Азаматха да жашчыкъ тууду. Атына Къууанч атадыла. Къууанчны дагъыда къарындашлары, эгечлери да болдула. Аппаны тилеги он кере къатланып толду. Алай Аппаны ашыгъы бла андан бери бир жангыз кере да ойнамагъанбыз. Анда-санда Азамат, къургъакъсып пура болмаз ючюн, анга ич жау сюртюп къоюучуду.

Энди Азамат да аппа болгъанды. Къызыл сака уа? Жугъутур сака къайдады? Бусагъатда Азаматны юйюнде андан багъалы зат жокъду. Ол алтын сауутну ичинде сакъланды. Таматагъа намыс бере билсенг, намыслы болурса. Ол бизде төреди.

АТА ЮЛЕШИУ

Къартны бурнун сюрт да, оноугъа тут.

Нарт сёз

Кёз жилтинлери мутхузланып, къанатлары созулуп, борбайсыз болгъан къарт Жумарукъ, ёлюр ауруу тийгенде, балаларын чакъырып:

— Тау тёппелеринде жумарукъ сызгъырыу эте, ырандан ыраннга, садакъ окъча, сюзюлюп жетиучю атагъыз тёшек болгъанды. Жумарукъ улуну эл бла бир баласы бола тургъанлай, тёшекден туралмай, жан тартханды дерле, башыгъызгъа бедиш алмай, биригиз болмаса да, биригиз, тёрюгюзню кёзюгюз кыймай эсе да, эшик артына къюгъуз,— деди.

Мюлк юлешип берлик сунуп келген Жумарукъла аталарыны ахыр тилегин, ахыргъы солууун эшитгенлей, баштёбен къарадыла.

Бир ауукъдан сора, кёзлюкю Жумарукъ бала, башын кётюрюп:

— Атабызны жартысын кечиндирирге мен бойнума алама, саулай алама деригигиз бар эсе, анга да угъайым жокъду,— деди къарындашларына.

Аталарын саулай, неда жартысын угъай эсенг, тёртден бирин алыр жаш окъуна чыкъмады къарындашларындан. Аланы аллай халлерин эслеген аталары:

— Мени юлюш-юлюш этерча союмгъамы соясыз, аланла?! — деди къарт Жумарукъ, сакъалы къалтырай.

— Ачууланма, ата! Жартысын алама дегеним — ашынг-сууунг, кийиминг мени бой-

нумда болсун. Жатар жеринг, жётел этер, тюркюрор орнунг быланы бирлерини юйюнде болсун дейме. Угъай-угъай, айыбы-намысы, бары бизни бойнубуздады дей эселе да, анга да ыраыма,— деп, кёзлюклерине балан бармагъы бла къатылып къойду.

— Уллунг бар, гитченг бар, окъуулунг, окъуусузунг — барынг да меникилесиз. Бакъ-дым, къакъдым, тырнагъыгъызыны ташха тий-ирмедим, ач-жаланнгач этмедим, ёсдюрдюм. Ма энди халими кёресиз. Балалы къаргъа кюн кёрмез дегенлей болдукъ. Бериден — ары жууукълашханма, бир аягъым — кёрде, бири — жерде. Бир атлам ёмюрюм къалгъанды, мени юлюшге салмай... уллу хатам жетмез, хазнамыды, бусагъатда не аш-суу къората болурма мен...

Жумарукъла, сагъышлы болуп, суу къуюлгъанча болдула. Башлары энишге салынып, бурунлары тобукъларына жетди. Жумарукъ балаланы кёзлери чыракъ кетип, анда-санда кирпичкери къагъылгъан болмаса, ёзге санлары тепмей, обурла кибик, сархош болгъандыла. Бир заманда:

— Ата! — деди бир мыйыкълы Жумарукъ, къанатларын силкип. Кирпимыйыкъны ауазындан элгеннген Жумарукъла ичлеринден: «Телиден да чыгъыучуду бир эрлик», — деучюдюле. Бу къартны, нарт сандракъ этдирмей, алып кетмезми, ярабий», — деп, аны сёзюне къулакъ салдыла.

— Мен айтырыкъ, — деди кёлю тола, — малым-мюлкюм, юйюм-кюнюм, ашым-башым — барысы да сени хурметингдендиле, атам. Дуня жаратылгъанлы жумарукълагъа буса-

гъатдан уллу токълукъ келмегенди. Тебире мени бла.

Къарт Жумарукъ, жаш заманындача, къанат къакъды. Къанатлары къыйылып, борбайсыз болуп, ырандан чыгълалмай, къуру сюек болгъан санларында къан жюрюй башлады. Чюйремыйкъ атасын аркъасына миндирип, уясына алып кетди.

Ахшы жолгъа, Қирпимыйкъ! Темир юйге да керекди темир чюй.

САМСА ¹

Бизни арбазгъа сабийле ашыкъ ойнаргъа жыйылдыла. Жабрайилни уа къолунда самсасы бар эди.

Къой къуйрукъдан этилген самсаны тандыр печден чыгъарып, кесинлей бишген къуйрукъ сюртсенг а татыусуз болмаучуду. Анга сабийлени кезлери окъуна къарагъан болур эди. Сабийле ашыкъ ойнай башлагъанлай, ол самсаны кыйырындан къапды да, арлакъда къуйругъун булгъай тургъан маскеге окъуна бермей, аягъы бла топча уруп, чарбакъ ² башы бла аудурду. Аны кылыкъсызлыгъына чамланып, мен: «Нечикле этесе, хайырсыз. Бар, самсаны алып кел. Сизге гыржын ашатабыз деп, бирер санларын къазауатда къоюп келгенлени керемиесе?» — деп, орамны ары жанында эки таякъгъа таяна келген бутсуз Домалайны кёргюзтдюм. Къарт ынна да: «Гыржын ючюн ишлейбиз деп, белибизни тю-

¹ Къой къуйрукъдан этилген бёрек (къазакъча).

² Къамиш буруу.

зеталмай турабыз да, жашым»,— деп жарсыды. Алайды... Гыржын кюрешди, жашауду. Ансыз дунияда не зауукълукъ? Жаланда адам хар кюн сайын ашагъан, адам эрикмеген аш — гыржынды.

Уллу Ата журт урушну кезиую. Жаз башы жауун, кирши. Тышында боран, баям, балдражюз болур эди. Биз жашагъан жербаш юйню терезечигини бир кёзю сынып, анга да тюклерри бара тургъан эски жастыкъ сугъулуп эди. Кичи къарындашларым Асан бла Хасан, жукъугъа чыдаялмай, къалкъый кетип, жукълап къалгъан эдиле. Чырагъыбыз да жокъ эди. Мен, от жарыкъгъа къарап, къымсыз болуп олтура эдим. Анабыз, бир ушхуурлукъ мадарыр мурат бла, хоншулагъа жайылгъан эди.

Бир ауукъдан анабыз, эски уюкъларына да суу ётуп, юйге суху кирди. Жарты бузлагъан эки бал чюгюндюрню бота къанаты тюбюнден чыгъарып, балта бла жаркъа-жаркъа этди да, къазаннга сала:

— Къуру суу къайнагъандан сен сакъла,— деп, къамишлени ышырды. Анабыз келип, юйге перекет киргенин сезип, сабийле секирип турдула да, анабызгъа мыллыкларын атдыла. Анабыз гитчелерини башларын сылай: «Инш аллах, сиз саулукъдан юйюбюзде суу къайнамаз»,— деп, кеси кесине кёл этдире, сабийлени эски жабагъы жууургъан тюбюне жыйып, жубатыргъа кюрешди. Анабыз бизни къазаннга кёп къаратмады. Бал чюгюндюрлени чийлей окъуна ашаучу эдик. Бир-бирде тамагъынгы къыздыргъан болмаса, аурутхан зат этмеучюдю. Анабыз зыбыр къолларыны кюйгенине да къарамай, жаркъа чюгюндюрлени, тылпыу этдире, бизге узатды. Биз ол кече,

гыржындан тойгъанча, татлы жукълагъан эдик.

Экинчи эрттенликде уянып къарагъаныбызда, анабыз биягъы аш базаргъамы, огъесе ишгеми кетген болур эди, не да болсун, юйде кёрюнмеди. Ингирде анабыз бла бирге эгечи Найыпхан келди. Найыпханны тогъуз сабийи ёлюп, эри бла кеси жашай эдиле. Не болса да, кючден мажаргъан жангыз ийнекчиликтерини акъсууу бла кечине, бизден кьолайлыракъ эдиле.

Ол: «Ёле ашагъандан эсе, бёле ашайыкъ, инжилип турасыз, ачдан ёлмебиз, уруш да бошалыр. Ийнекни эрттенги сютюн келтире туругъуз»,— деп кетди. Найыпхан эрттен сайын тюп салынган къанжал челек бла бизге сют берип турду, ашыгъып сакълагъан оракъ кезиу да жетди. Жай ортасында окъуна колхозчулагъа, жартыжыллыкъ иш кюнлерин тергеп, будай юлешдиле. Юйлеге перекет келди. Жангы ётмек, кьюуут, алыкъа тирменлик элталмагъан юйледе уа къурмач ийис чыкъды. Будай къурмач.

Не файда, эсибизде болмай тургъанлай, кюз артында къалын къар жаууп, анабыз тешекге тюшдю. Ол тели ауруудан ауруй эди. Ал кезиуде алыкъа эсин ташламай:

— Атагъыз келгинчи (келирми, къалырмы?), сизни инжилтмей, ачлыкъдан, жалангачлыкъдан бир чыгъарып ёлсем, ёлгениме киши жарсымасын. Сиз кюлге кьююлуп къалсагъыз не этерсиз? — деп сытылады. — «Ана кёлю балада — бала кёлю талада»,— деп да бир кере шыбырдады. Ол нарт сёзню магъанасын биз ол кезиуде билмей эдик. Анабызны кёлюне не келгенин сорургъа уа акъылбалыкъ

болмагъан сабийле эс эталмагъан болур эдик. Ауруу кызыуу аны жан дыгалас этдире, бизге эрийди. Эгечи, анга кёл этдире, бизни да жапсарыргъа кюрешеди:

— Этме аман кыууум, Татлыхан. Бу гюняхсыз, кирсиз сабийлени бир насыплары, ырысхылары болур, сен да жайыгъырса. Быланы бири устаз, бири малчы, бири дохтур, бирсиси тракторчу болурла. Иги кюн келир башынга.

Бизни башыбыздан ачлыкъ кыайгъы кетгенликге, ёлюм кыайгъысы кетмей, таралабыз. Хоншу кыатынла, кимини эски кёрпе тону, кимини кёрпе ботасы, жырманчлы жыйрыгъы, анабызны сора женгил-женгил келгенлери эсимден кетмейди. Эки жыйырма кюн озгъандан сора, анабызны бети бери кыарап, ажал тырнагъындан ычхынды. Алай, уф десенг ауарча, кыарыусуз эди. Аны алайлыгъын эс-леген Найыпхан:

— Э жаш, бар, Кыарабайны чакъырып кел. Тананы сойсун ансы, анагъыз аякъланаллыкъ туююлдо. Жан багъайыкъ, сиз сау ёсsegиз, мал, харакет азмыды,— деди, манга кыарап.

Кыарабай кыарт бизге хар нени да юйрете, кёзкыулакъ бола туруучу эди. Жолда, кыолда жолукъса да, уллу кишилеге сёлешгенча, салам берип, саламыбызны жарыкъ алыучу эди. Ол кеси да кыарт болгъанлыкыгъа, правлен кыыйырындан узаймай, бир бригадир, бир завхоз, ферма таматасы бола туруучуду. Не район, неда правлен тийресинде, кыалай эсе да бир таянчыгъы болур эди. Аны кибик кёпню кёрген кыарт мюлкге да заран эте болмаз эди. Мен аны, женгил барып, чакъырып келдим.

— Тайыншаны сойгъандарынг дурыс,— деп

башлады ол кеслерича. — Тана кышны узуну кеси багыасын ашарыкды. Бююнлюкде инжилмей бир кечине турсагыыз, тамбла да буюрулгыаны болур, Найыпхан! — деди, мюлк иесича. Алаша эшикчикден кючден сугулууп, алаша шинтикчикге чекдю да: Тамблагыа да ким бар, ким жокъ,— деп кыошду. Ахтына, Найыпхан да сёзге кыошулду:

— «Ёлмеген алтын аякы бла суу ичер»,— дейдиле бизде. Кызакылыла мархабатлы адамладыла. Сизни халкыда мархабат уллуду. Бу сабийлени аталары сау кыайтса, мал табылыр. Тананы терисин алып бер, сау кыаллыкы. Сени этген ахшылыгынг бизден кыайтмаса да, аллахдан кыайтыр. Кыор болайым санга.

— Да тананы сояйкы, алай бир узунун манга беригиз. Тюзмю айтама, эгечим?

— Да, аллахакы, жартысын а кыайдам, ушхуурлукы элтирсе...

— Найыпхан, сен ангылагыан эт, мен алайлай беригиз демейме. Бир-эки пуд будай да берирме. «Кызыл тини кыысха» деп эшитмегенмисе, кыуру эт негизге боллукыду? Алай туююл эсе, малынгы кимге суюсенг, анга сойдур.

Ол, кыара билеу этилген темирсап жюлгючюн хуржунуна уруп, туруп кетип тебиреди. Мен, андан ары тёзалмай:

— Биз арыкылабыз, сен а семизсе, эт ашамасанг да боллукыду,— дедим.

— Тынч тур, чечеклик! Уллуланы ауузларына чапма,— деп, жыягыма кыагыар белги кёргюзтдю, ачууланып. Алай жыякыны да неси болгыанын Кыарабай биле болур эди.

— Атам келсе, сени этгенинги айтып...

— Атангы келлигин а билемисе?! Келсе уа — къяя бузар!

— Да не этейим, къярыусузланы борбайлары марай эсенг, ал бир узунун. Амалыбыз неди, ал,— деди анам да.

Семиз «къярындашыбыз» болгъан ырысхыбызны тенг жартысына ортакъ болду. Биз анга боюн салдыкъ. Алай, къалай эсе да уялгъанмы этди, огъесе жанымы ауруду, тананы бир чууунун эски тулукъгъа салып, алып кетди. Къалгъанына тиймеди.

— Ма, кёремисе, кёремисиз, дуняда къаллай малкёз адамла бардыла,— деди анам. Анабыз тели аруудан ауруй эди. Тохтаусуз сандракъ этиучюсюн къюп, жайыгъа башлады. Тогъуз-он кюнден ашха ачылып, кётюрюлюр умут окъуна этеди. Андан ары этден хапарым болмады. Кюз артында колхоздан иги кесек будай алгъаныбыз эсимдеди. Кесибиз ёсдюрген нартюх да иги кесек эди. Ол замандагъы жуууртну бла къюутну татыуу энтда аузумдан кетмегенчады.

Ма андан бери талай жылла озуп, черекледе талай суула саркъгъандыла, «баппу» деп жилигъан сабий эшитмегенме. Бизни хар бирибизни къолубузда хар кюнде да гыржын болсун. Гыржын жашауду, гыржын кюрешди. Ансыз зауукълукъ, перекет жокъду. Аны бир къауумла билмегенлерине сиз эрий болурсуз. Мен да бек эрийме.

АНАНЫ ЫРАЗЫЛЫГЫ

Ахшам кезиу. Салых нек эсе да келмеди. Анасы уа бек тынгысызды. «Нек кьалгъан болур, биягъы этиуюн этмегей эди»,— деп, мудах болду ана. «Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада»,— дегендиле.

Арбазгъа бир жашчыкъ чабып кирди.

Налжан, юйден муштухул чыгъып, жашчыкъны кёзюне къарады.

— Не болгъанды, айт?! — деп сорду ана, жашчыкъны аллына, энишге ийилип. — Салыхны иш кёрмегенмисе?

Жашчыкъ, солууун алалмай:

— Ол!.. Неме!.. — деди.

— Не заг? Къайда?

— Кёрюп келеме.

— Мени алайгъа бир элт, жашым,— деди ана, къара кёзлери жилямукъдан толуп.

— Кел, Гелля! Кёргюзтейим.

Ала терек бахчаны къатына келдиле. Ана, аууп тургъан жашны кёрюп:

— Бу ууну ичгенде эсе, къарнынга аш ашасанг эди да,— деди, жашыны кьолтугъундан тутуп, ёрге турдурургъа кёреше. — Тур, адамла айып этерле.

Салых мардасыз кёп ичген эди. Туююшген этген эсе да, жыгъылгъанмы этгенди, эрнибурну къан, кёлеги сегел-сегел, юсю-башы кир, балчыкъ.

Салых, башын кётюралмагъанлыкъгъа, анасыны къайгъылы халын ангылагъанча, кьолларын жерге тиреп, ёрге турду да, атларгъа кюрешди. Ана, жыгъылыр деп кьоркьуп, жашыны кьолтугъуна жабышды. Ол жашчыкъ

да бир кьолундан тутуп келедиле. Жолда ана жашына бир жукъ да айтмады.

Салых, терк-терк тохтай:

— Гелля, нек келдинг? — дейди, тили бюл-дюрдю эте. — Кемсиз терслик этгенме, кечгинлик бер...

Ана уа «ых» деп аузун ачмады...

Ана жашны кийимлерин тешдирди.

— Жат, солу! — деди ана, ахтынып, жашчыкыгъа кьарады. — Сау бол, жашым. Бар энди юйюгюзге. Ананг излей болур. Къайда эдинг десе, мен тыйгъанымы айтырса. Алай окъуучулагъа бу ишни хапарлама, жашым.

— Ахшы.

Жашчыкъ босагъадан атлагъанлай, ана аны тохтатды да, анга гитчерек конфет чулгъамны узатды. — Ма, балам, жубана бар. Жашчыкъ кьолун узатханда, кьол сыртына «исси» жилимукъ тамды. Конфетлени алып: «Сау бол», — деп, чыгып кетди.

Ол кече ананы кёзюне жукъу кирмеди, кёзюн кысмады.

Салыхны быстырларын жууду. Эрттенликде киерик кийимлерин хазырлады. Танг атхынчы, жашыны юсюнден сагъыш этди.

Эрттенликде Салых, терен ахтынып, анасына:

— Гелля, кечгинлик бер! Бу затны бир заманда аузуума салмам. Жюрегинги кыйнамазгъа сёз берейим. Ыразы бол, — деп, энишге кьарады. — Ишчи нёгерлериме да эрши кёрюннгенме. Къойдум аракыны.

— Ашынг жокъ, сууунг жокъ. Кеси кесинге жанынг ауруса уа. Не этинг, не бетинг къалмады. Тёгерегинге, тенглеринге бир кьарачы. Саулукълары иги. Ах, бу харипликни кьой

деп, ненча кере тиледим сенден. Сагъыш эт, жашым.

Салых ишге кетди. Ана уа, ана?! Бнягъы жарсылуду. Ингирликде Салых анасын чексиз къууандырды. Ахчасын келтирип, анасыны къолуна берди.

— Анам, тамбла тюкеннге бар да, не кереклинги да ал. Къоркъма. Мен саулукъдан, сени инжилтмем, кереклинги тапдырма. Ал! Ал! Манга нек къарайса? Ийнанмаймыса? — Ана ны къууаннгандан кѐлю толду.

— Ыразыма, балам. Ышанама, аурууунг алайым, ышанмай а,— деп, ана жашына узакъ ъмюр тиледи.

«Ана кѐлю — балада, бала кѐлю — талада». Ол хошлукъда айтылгъан ананы огъурлу тылпыуу, терсликни тюзетген угъай, чыран бузланы да эритир.

Ананы ыразылыгъындан багъалы зат жокъду.

ЮЙ АЛЛЫБЫЗ БЛА ОЗГЪАН КЪЫЗ

Алыкъа тереклени чапыракълары агъып бошамагъандыла. Алай жол жанларына тюшген сары чапыракъланы къар басдырады. Жылы къар танг аласындан башлагъанлыкъгъа, кѐк ала-къула кѐрюнеди. Ким биледи, кюнню кѐзю кѐрюнюрге да болур. Мени да кѐлюм кѐтюрюлмей, къар тюбюне тюшген чапыракълагъа ушаш, жыйырыла келеме. Быллай жунчуу кюнледе, дорбундан къарагъан сюрюучюча, барыр жеринге баралмай, этер ишинги эталмай, жарсылу олтурургъа да тюшюучюдю. Мен юйге ашыгъышлы кирдим.

— Экитакъыйкъалыкъ жерге бир сагъатха

барып келгенсе,— деди юй бийчем, суу кѣапталымы ёрге тагѣа.

— Автобус болмай... — дейме сансыз. Ол а, ийнаныры келмей:

— Не эсе да санга бир заманда улоу табылыргѣа амалы жокѣду.

Андан ары бир бирге сѣз кѣошмай, тынгылашып кѣалдыкѣ.

Эшикге чыкѣдым да, жатма тюбюне келип олтурдум. Кѣошунладан тамычыла бир бирге ал бермей тамадыла. Не эсе да тонума чѣргелип, орамгѣа туура жерде жангыз олтурлугѣум келди. Ёмюрюмю озгѣан бир кезиучюгюню суратын кѣз аллыма келтирсем, кѣлюм жарыкѣ боллукѣ сунама.

* * *

...Ишден кечирек келгенме. Ингирде биягѣы Кѣабартыны жауун кѣатыш кѣары башланды. Арыгѣанлыкѣдан болур, жабалакѣ кѣаргѣа сейирсине кѣарайма, жаш заманымы эсиме тюшюреме. Энди аны кѣайтып келмезлигине мудахланама. Сууукѣсурата жаугѣан кѣар орамдагѣы акѣтереклени бутакѣларына жабышады. Алайлай бизни юйню аллы бла биреуню озгѣанын эследим. Уллу-уллу тюшген кѣарлагѣа кѣол аязын тута келеди. Сора ол, мени эслеп, бизни арбазгѣа кѣарады, бир кесекден а, жукѣа пальтосуну этеги ачылгѣанда базыкѣ буту кѣрюне, кѣзден таша болуп барады. Ол кюнден бери мени тынчлыгѣым кетгенди, жатсам — жукѣум келмей, юйдегиден тырман эшитип, иште кѣлюм болмай, тамата кѣынгыр кѣарап, жанымдан тойгѣанма, аман сагѣатлы болама.

Хар заманда жапма тюбюне чѣгюп, орамгѣа

къарайма, ол субай санлы къызны кёрюрге термилеме. Не файда, ол кюнча, огъурлу, мылы къарны кёралмадым, аллай къар-жауун да жаумаз деп тюнгюлеме.

Къауум замандан сора биягъы къыз бизни аллыбыз бла ётдю. Ол кезиуде биз аш юйчюкде эдик. Озуп баргъанлай, ышарып кетди. Баштёбен болуп къалдым. Юйдеги, не эсе да сезикленип:

— Къонакъ къызды. Тамата эгечи бизни элде жашайды, кёп болмай кёчюп келгендиле,— деп, терезени жабыуун тартды. Ол кезиуде мени жүрегими юсюне да къара жабыу жапханча кёрюндю.

— Къонакъ къызмы дейсе? — дедим мудах ауаз бла. Ол, эшитмеген кибик этип, эшикге чыгып кетди.

...Андан сора уа мен анга эсде болмагъанлай, шахарда автобус станцияда тюбеп къалдым.

— Салам! — деди жарыкъ ауаз бла. Апчып, секирип туруп, орун бердим.

— Сау болугъуз,— деп, чыгып кетди. Ызындан барып, автобусну къатында сюелдим. Элгенип, бир жаныма къарагъанымда: «Сау къал»,— деген таушну эшитдим. Теби реп кетген автобусну ызындан мен да: «Къууанч сагъатха»,— деп, мугур болуп, акъырынчыкъ шыбырдадым. Билеме, мени мурулдагъаным не ол, не бирсиле эшитмегенлерин. Кёзлеримден жиямукъла тёгюлюрге хазыр эди, алай кючден бутдан эсими жыйдым. «Нек этди алай. Мени ниетимими сезди? Огъесе хыликкямы этди? Не ташжюрек эди!»

Андан сора ол жыл мен аны эслеялмадым. Дуния сейирди. Жаз да келди. Агъачда, сад-

да чыпчыкъла жырлайдыла. Бизни чорбатда къарылгъачла уя этип, балаларын учурдула. Кюз болуп, зурнукла да, тизилип, къыбыла жанына барадыла. Алай бла бир къауум къыш, бир ненча жай ётдю.

Бир-бирде, бютюнда юйде жангыз къалсам, тютюню тауусулгъан кишича, жан-жанымы къармап къалама. Бютюнда арып келгенде ол кюн жаугъан мылы къарны бла, ол субай суратны эсиме тюшюрюп, таза хауада арбазда олтурсам, арыгъаным кетгенча болама.

Бир къауум жылдан сора бир шахаргъа кёчюп келдик. Эркин, жарыкъ юйде жашайбыз, юч отоубуз. Кеси кесими жубатыучу арбаз да, орам да, кёзден тас болуп, эсимде къалдыла. Экинчи жыл отпуска кезнуде уа арсарсыз юйдегибиз бла, бир тюрлю бир путёвка, курорт излемей, кесибизни элге солургъа кетдик. Туугъан элинг, тауларыг не заманда да сени чакъырып тургъанча кёрюнеди. Тогъуз-он кюнден Мёлюшгюге гара ичерге бардыкъ. Юйдегибиз бла бирге бир гитче отоучукъда тохтадыкъ. Отоучукъну терезеси Башил аузуна айланыпды.

Къызым бла мен къуру ол терезеге къарап туруучубуз. Туристле, жолоучула иничке жолчукъ бла, артмакъларын кётюрюп, ашыгъыш озуучудула. Жолну эки жанында уллу ташла, ёргерекде, тёшде уа забалы жухла бардыла. Къол ичинде уа ууакъ-ууакъ кезлеуле бла гара шауданчыкъла. Гитче Фатиматчыкъ тауну табийгъатына асыры сукъланнгандан, кёзюлдюреуюк бла окъуна къараргъа кюрешеди. Мен барындан да нарат агъачдан энишгерекде, жух аллында ёсген жангыз акътерекни сюеме, тардан аяз къатылса, акътерекни кю-

мюшча жылтырагъан чапыракълары алапат жылтырайдыла. Кюз бола башлагъаны ючюн болур, ала саргъала башлагъандыла. Энди аланы агъарыкълары кёзюме кёрюнеди. Бутакъдан юзюлген, бурула-бурула, тентиреп барып, жерге тюшерле, юзюлмегенлери шуулдап шыбырдайдыла. Адамны ёмюрю да бу чапыракълачады дейме, кюзню сууукъ жауунуна жайылгъан чапыракъ, ол жаш кезиуюнг бла татлы ёмюрюнг, заманынг жетип, жашил чапыракъла саргъалып, бутакъладан юзюлдюле, татыулары кетди, ёмюрлери битди. Сары-кёлан чапыракъла сууукъ жерге бауурландыла, къаралып къурудула. Аланы орунларына жангы чапыракъла чыгъадыла. Алагъа ёмюр артда къалды.

— Унутханмыса, биз шахаргъа кёчер жыл бизни элге келиучю кёнакъ къыз мында ишлей кёреме.

— Па-а-па-а-а! Наныкъла... Ишхилдиле...— Бу юйдеги бла бирге кирген къызымы сёзюдю.

Жюрегиме сюнгю ургъанча чанчды. Эсде болмагъанлай, элгенгенден эсе да, къууангандан эсе да, мени Къоргъашинли тауну чыранларына атханчама. Бир кезиуде, кёкюрегимден башланган къызыулукъ чыран бузла бузлатхан бутларымы кюйдюргенча болуп, табанларым къыздыла. Елена, кёзюме къарап:

— Ауругъанынг ишми барды? — деди.

— Угъа-й! угъа-й! Сен бурунгу жылгъы кёнакъ къыз мындадымы дединг?

— Не бурунгу жылгъы хапарды ол, андан бери алты жыл болады, — деди.

— Алты жыл?! Кёз аллыма биягъы жауун къатыш биринчи жаугъан мылы къар келди.

Қабартыны жиляуукъ кюзю... Жукъа пальтолу къыз... Бар кёреме дуняда. Сау кёреме, саламат. Ёлмесек, бир тюбеширбиз деучю эдим.

— Сен сау туйюлсе, жатхан эт. Кюн ётген болур дейме,— деди Елена.

— Сенми таныдың, олму таныды?!

Манга жууап берирни орнуна къатын, къашларын кере, сейирсине:

— Хы! Сени сорду, къызчыгъыгъыз нечик игичикди деди. — Шошбуз. Бийиклеге, жугьутурлу жухлагъа къарайма. Елена къатыма жанлап, акъырынчыкъ ахтынды.

— Қелигиз, жууукъ болугъуз,— дедик эшик къагъылгъанда.

— Юйюгюзге игилик! — Тюз босагъадан атлап, аллымда мёлек сюелипди. Жаш тишируу. Жаннган жюрегиме суу сепгенча болдум. Секирип туруп, къолун тутдум.

— Бизни къызчыкъны аты да Фатиматды, бир жыл болады,— деген сёзлени эшитдим. Кесине кёрюп, артыкъ ийменмей, тюрлю сюдюмлююк бла сёлешеди. Фатиматны кьойнуна алып, къучагъына кысды. Мен, эшикге чыгъып, Башил суу таба къарадым. Юйюбюзню аллы бла жукъа пальтолу къыз, мылы къарны къол аязына тюшюре, кюлюмсюреп, озуп барады. Олсагъатдан, аяз къакъгъанлай, акътерекни чапыракълары шуу-шуу этип акъдыла.

— Аминат,— деди Елена,— Фатимат, ким да болсун, кьойнуна чабып барып къалады. «Аминат! — деп къайтардым ичимден. — Сен кёре эдим Аминат!»

— Тамбла ишхилди жыяргъа барлыкъбыз, бизни бла келигиз. Сабийлени да элтирбиз,

бир бирлерин танысынла,— деди да Еленагъа, сора манга къарады, къызара. Кюн булутду. Кёк къаралып, бийикледе туманла чатдан чатха тёгюледиле. Бир кесекден тама башлады. Елена бла Фатимат Аминатны ашыра кетдиле. Кюзсюз жел а сары-къолан чапыракъланы, шайтан желча, тегерек айландырып чачады...

* * *

Озгъан ёмюр озду, кетди. Автобусну арт шинтигине олтуруп, чайкъала, сагъышланып келеме. Сагъышланы барын да бир туюмчек эте келип, жашау, шуёхлукъ, суймеклик деген сёзлеге тирелеме, юдегиге бла къызчыгъыма жетерге ашыгъа. Къызчыгъым бойнумдан къу-чакълап, айырылмайды. Биягъы жолоучу болсам, жол жанында машина сакъласам, къаргъа къууана кетип баргъан жыйырмажыллыкъ къыз кёзюме кёрюнеди.

Ичимде иесине айталмагъан бир умут, жүнөгегер болгъанлай айланады. Аны нюрю мени къанат къакъдырлыкъ сунама. Алай аны тапмайма. Жол жанында тиширыула кёрсем, Аминат да ала бла сунама.

Ичимде иесине айталмагъан бир умут, жүрегими теренинде орун алып, къарлы күн юйюбюзню аллы бла озгъан ол сурат кёзюмю аллындан кетмейди. Не бир ауур ахтынганда, кесим жангыз къалып, жүрегиме мудахлыкъ олтургъанда, неда күз акътереклени сары-къолан чапыракълары чачылгъанда: — Къууанч тыпырлы болугъуз, инсанла! — деп тилейме. — Насыпдан толугъуз, адамла! Хар заманда насыбыгъызгъа тюбегиз. Фатимат да энди уллу къыз болгъанды. Еленада да къоркъунч жокъду. Дагъыда сабийле бардыла.

ЖЫЙЫЛЫУНУ ДА ЖЫЙЫЛЫУ БИЛЕДИ АНСЫ

Жаз бла кыш айырылган кюн, радио бла да, телевидение бла да билдирилип, битеу юй хайуанланы бир жерге жыйдыла. Къараллык сууал: бизнесге кечюу. Бек алга жыйылыу барлык жерни кбабак эшигинден, къуйрук-жалы жибекча тегюле, Къаратор Ажир киреди. Кепчюлюк анга къууанчлы тубеп, терге олтуртадыла. Аны ызындан, юштёбеси эски ундурук къулакчалача чюелип, Къонгур Буга да керюндю. Ол да, ашыклары ашыкларына тие, Бешли Ажирни къатына барып чекдю. Юсюне жабагысы къатхан, бойну башыны ауурлугун кетюралмаган Къара Къочхарны да ала бирге олтурдула. Мюйюз тюплери иничкерип, бит басхан, кичиу къысхан Къарт Теке да кесине тийишли жер алды. Биз бирер жыйыннга, бирер сюрюуге башчылык этебиз деп ёхтемленирге кюрешгенликге, энчи мюклени башчылары къалай къууатлыдыла, керемисиз,— деп, тегерегиндегилеге шыбырдады Теке.

— Бусагъатда мени таматалыгым кимге керекди? Ала энди алгыннгы оноудан чыкгандыла. Бизнесге кечгендиле. Энди ала бизге башха тюрлю оноу этерге боллукъдула. Аны себепли уа араны бузарга керек туйюлдю,— деп шыбырдады Къочхар.

Терк окъуна жыйылыуна башладыла. Жыйылыуда биринчи болуп, Ажир селешди. Ажир, бурун сюеклерин тургузуп, ал туягы бла бир-эки кере жер тырнап кишнеди да, жал къуйругу сюзюле, озган заманланы юсюнден сёз башлады:

— Багъалы къарындашларым, эгечлерим,— деп, Ажир къуйругъун булгъады. Октябрь революциягъа дери Беш да Тау Элде жайлыкъгъа кесибиз ие эдик. Къалайда суйсек, алайда отлай эдик. Жайлыгъы, къышлыгъы да бизни эди! Жаз жылуу, кырдык ийис бурну-бузгъа ургъанлай, тау жайлыкълагъа жайылып, кюз гюлле къаура болуп къатхынчы, дуня зауугъун кёре эдик. Тёлюбюз да, кесибиз да ёсе эдик. Таулуланы багъыр къазанлары берекетден толуп туруучу кюнлени къалай унутайыкъ. Хар не да орнунда, жеринде эди. Октябрь революция кимге не ахшылыкъ этген эсе да, бизге уа кёп къыйынлыкъ жетгенди, элия ургъанча этгенди. Аны айтханым, байталла тай, къатынла сабий табаргъа унамайдыла. Бир бирибизни тюшюбюзде окъуна кёрмейбиз. Иелерибизден сыйырдыла да, къыралгъа бердиле. Къырал артельлеге, колхозлагъа жыйды.

Баш эркинлигибизден айырылдыкъ, тюргеге жыйгъанча болдукъ. Къуш да, бёрю да бизни ашап тебиредиле. Юлешиу башланганда, ана-атадан, Ажир да юлюшюнден айырылып, жууукъ-тенг къалмай, къатышдырдыла да къойдула. Андан ары империяны оноучулары бизни къырып тебиредиле. Атланы аскерге, тууарланы комбинатха, къойланы къонакълагъа кесип, эчкилени уа тюп этип къойдула. Тегенекъуйрукъ ирикдени, маркъа къозуланы, асыралгъан ёгюзлени союп, таматаланы алларына сыйлы хантланы салып, ариу алгъышла этиучюлери эсеме тюшсе... Харам ёлюкле кёбейип, сыйыбыз кетгенин кимден кёрейик, 70 жылдан бери къыйынлыкъдан башыбыз къутулмай, небиз болуп, къолдан-къолгъа

ётюп, тауусулуп барабыз. Бизни кютерге жер, жыяргъа орун табылмайды, жамауат. Бизни жашауубуз шахаргъа кёчген таулуланы жашауларына ушайды. Башчылары да башларында бир жукъ бар эсе, туурап, сыгып, чиритип берген биченден эсе, аягъы бла барып къапханы малгъа иги татыгъанын къалай ангыламайдыла. Саныбызда къаруу, этибизде татыу къалмады. Қышны къыш узуну силосха тиреп, ёлгенибизни уа сапыннга ётдюрюгюз деп къоядыла. Бирин айт да бирин къой. Қайсы бирин санагъын. Унамасанг, аягъыбызгъа нал салгъанны да къояргъа къоркъууду. Қабарты-Малкъар Республикагъа суверенитет берилгени керти эсе, таулу эллени башчылары бизни алгъыннгы сыйыбызны, де-берибизни къайтарыла деп умут этеме.

— Қаратор бешли бир къауум затны кеппе-керти айтханды. Хар затны кёрюп, билип, оюмлап сёлешеди. Алай, энди жайлыкълада отлаугъа сукъланмасын. Таулада мал отлар жерлени асламысын ханс, кундуш басып барады. Семиртгичле себебиз деп, уулу затладан толтургъандыла, къолун, сыртын, ёзенин да,— деп, Бугъа башын бир эки кере силкди.— Жашау мындан башха жанына тюрленирик туююл эсе, бизни кюнбюз къарангыды. Бизге башха тюрлю оноу болмаса, тонгуздан да учуз болуп къаллыкъбыз, къууанча, къурманлыкъгъа союлгъан угъай.

Сёз ючюн, алгъын заманда башыбызгъа алтын суу ичирилген неда кююш жүген, ёшюнлюк къууушханыбызны кереклери окъуна къалай жылтыраучу эдиле! Жетген къызыныча жасаучу эдиле юсюбюзню, башыбызны. Адамла къатынг бла озуп бара, сукъланып,

сауурунгу сылап озгъанлары нени багъасы бар эди! «Ахшы ат — эр кишини къанаты»,— деп айтыуда айтыла эдик. Нарт таурухлада, халкъ жомакълада бек алгъа бизни атыбыз айтыла эди. Энди уа, энди! «Къойчуну жауур атына ушаш»,— деп, беширге айтадыла. Жаммауат бизни бир жанына нек тюртюп къойгъанын ачыкъ этерге керекди. «Ёгюзге келген кюн бузоугъа да келир»,— дегенлей. Барыбызгъа да аны юсюнден сагъыш этерге тюшеди,— деп, кёзлери тола, жерине барып олтурду.

Кезиулю сёзню Қъашха ийнекге бердиле.

— Ме-ё-ё,— деп бурнун жыйырды да, терк окъуна тили бла эки бурун тешигин кезиу жалап: — Тапсыз заманга къалгъанбыз. Багъала ёседиле, рынок борбайдан алгъанды. Фермада алтыбыз къалгъан эдик да, бирибизни сойгъандыла. Экибизни таш кёмюрге алышхандыла. Аллах, сен сакъла! Не этейик! сыйыгъыз тёппемде болсун. «Уллу иште уят жокъ, уялгъандан къууат жокъ»,— дегендиле бурунгулула. Энди бугъагъа да хакъ берген хапар барды. Ол къумалы мал болгъаны себепли. Энди биз да сагъышлы болуп турабыз. Энци мюлкле къуралсала, совхозданмы кетейик, не этейик деп...

Андан ары Чемич эчки, чартлап чыгып, сёз алды.

— Бизни да халыбыз бек осалды. Бизни малгъа санамай къойгъанлы не къадар заман болады. Тукъумубуз юзюлюрге аздан къалды. Оноучула бизге терс кёзден нек къарагъанларын ангыламайма. Этибиз барды, сютюбюз дарманды. Жюнюбюз халкъла аралы валюта бла тергеледи. Бизден терк бир мал да кёбеймейди. Кёбюсюнде экишер улакъ табыучубуз.

Бизге кѣз-кѣулакъ болур адам болмаса, эр-тегили таулу колхозланы эчки сюрюулерича, жер башындан кѣуруп кетерге боллукъбуз. Болушугъуз, жамауат! — деп, эчки сѣзюн бошады.

Огъурлу мал тукъумну келечиси — Къой да — сѣз алды. Айтырыгъын унутханча, бир кесек чырмалып туруп, сора башлады:

— Къойну сютю да, жюню да алтынды. Этибиз да бизни багъалыды бирсиледен. «Тонлу — онглу», — дегенди таулу. Кийим да, кийиз да, тон да, кѣалпакъ, башлыкъ да, жамычы да, гебенек да бизни жюнюбюзден этилип тургъанды. Ол затланы биле, кѣре тургъанлыкъгъа, бизни ыспассыз этерге кюрешген башчылагъа не айтайыкъ... Къайдадыла кѣарачай къойну маркъа кѣозулары? Къайдадыла кѣрпе тонла, кѣочхар тонла?! Къайдадыла жаз башында, сабанга чыкъгъан заманда, таулу тиширыула гумуладан чыгъарыучу узун-узун силинип кѣакъланган кѣакъ кѣуйрукъла бла кѣабыргъала? Бусагъатдагъы къойланы кѣуйрукълары уа, кийиз къамичи кибик, кѣабаргъа жукълары жокъ...

Таулу тиширыу чепкен согъарны орнуна темир ийнелени тѣйюп кѣалды. Таулу кишиле таулу кѣалпакъны тѣшлеринде окъуна кѣрмейдиле. Адамла юслерине жамычы, тон, чепкен, башлыкъ, кѣалпакъ кьерге термилгенни къой, ол затланы музейде окъуна кѣрлюк тѣйюлбюз. Таулу къойну зоопаркда табарыкъ тѣйюлсе. Илму жетишимлери бла байламлы къойланы кѣолдан урлукъландырыу деген палахны да адамла тапхандыла. Да сора, Аллах ыразы боллукъ, кѣочхарланы уа кѣырыпмы барайыкъ. Сюрюуде эркек кѣозулагъа не

сюрюучю, не башчы кѳууанмайды. Кѳочхар-
ланы бла башчыланы келишимлери кѳачан
болурун билген кѳыйынды. Жылдан жылгѳа
саныбыз азайып барады.

Маллагѳа чекдирилген азаплыкѳны иги
кѳулакѳ салып тынгылагѳандан сора, Ажир,
бир-эки кере ауур-ауур тепчип, орнундан тур-
ду да, ахыр сѳзге чыкѳды:

— Багѳалы шуѳхла! Сизни арагѳызда биз-
ден кѳп азап чекгенигиз жокѳду. Сибирѳни
кѳум тюзлени иссилегин да сынадыкѳ, анга
тѳздюк. Озуп кетген затланы санап тургѳан-
дан хайыр жокѳду. Биз адам улуну кѳыйын-
лыгѳына тѳзе-тѳзе, тауусула барабыз. Андан
ѳсе тамблагѳы кюннѳу кѳайгѳысын кѳрейик.
Охо! Ашасынла, ичсинле. Жандауурлукѳ нек
жокѳду? Адамлагѳа барып, шафагѳат тилер-
ге керекбиз. Бек алгѳа бизни бирикдирген
орталыкѳ межямыбыз,— ишчи-кѳурау комите-
тибиз болсун деген предложение береме.

— Аллах боюннга кѳре ой бергенди санга.
Тюз айтаса! Тюз айтаса! — деп, жыйылгѳан-
ла, асыры тауушдан, ипподромну башларына
кѳтюрдюле.

— Адамла берген компенсациядан фонд
кѳурап, бизнес этип башларгѳа керекбиз. Ала
жукѳ бермеселе уа, биз да тѳлю бермейик.
Бу ишни быйыл жаз башында алынырыкѳ
тѳлюден башларгѳа керекди деди.

— Ажир тюз айтады, ура-а! — деп, иппод-
ромдагѳыла кѳарс урдула.

— Биригиубюзнѳу аты «Тѳрт тюрлю мал»
болсун дедиле жыйылгѳанла.

Алай бла «Тѳрт тюрлю мал» деген биригиу
кѳуралды.

Кѳаратор бешли — президентге, Кѳочхар —

вице-президентге, Сары кыашха Чемич — кыагытчыгыа айырылдыла.

Биригиуню этиллик ишлерин бардырлык малланы биригиуню кезиулю жыйылыуунда айырыгыа келишдила.

Кеп туююлген туюе, анда кесини оюмун айталмагыанына журеги кыйнала, кетди.

КИМ БОЛГЪАНЫМЫ СОРМА...

«Тюлюкю тюкен ачханды, тюкен», — деген кыууанчыла хапар Беш да тау элге женгил жетди. Аны бек алгыа эслеген а аузун тыя билмеген, сезчу Кукук эди.

«Тюлюкю тюкен ачханды, тюнене ачханды, ачханды...» — деп, битеу дунияны башына кычырыуучу кычыргыанча кычырды.

— Тюкен кыурагыандымы дейсиз? Э-э-эй а таланган, не зат сатарык болур, эке? — деп баймак Айыу да бойнун соза сорду.

— Тыш кыралдан келтирилген товарла. Ашарык, ичерик, жау-бишляк, келек-кенчек, кампет-кыалач... — деп, Кукук терекден терекге, элден элге хапар этди. Аны бла тохтамай, дагыда кыабарты элге хапар берир муратда Чегет тала таба учуп кетди.

Терк окыуна агыачда жашагыан жаныуарла бла кыанатлыла тюкен тургыан талагыа жыйылышдыла. Тюлюкю да, алтын тишлерин жылтырата, товарланы кыалау-кыалау этип жыяды.

— Бу Аслан жуююсханнга, бу Бёрю жолдашха, бу да...

— Манга да... — деп кычырды ёпке солуу

этип жетген Борсукъ, бирсилени араларына сугъулургъа кюреше.

— Тюлкую, жаным, манга да бир жукъ узат!

— Очурагъа тур, кезиуюнг жетсе, алырса сен да,— деди Тюлкую, Борсукъну артыкъ уллу сан этмей.

Тюлкую тюз айтады,— деди Сюлесин, хырха тамагъы хырылдай.

— Кимни кезиую жетсе, ол аллыкъды. Ол сагъатдан Тюлкую хапчукланы сайлап-сайлап, айыра башлады:

— Бу Айыугъа тийишлиди, бетине да иги жарашырыкъды,— деди да, моргъа боялгъан дублѐнканы тапка мюйюшуне тюртдю. — Бу да Къапланны тюз юсюне союп къаплагъанча боллукъду... Айтыгъыз энди ким нени жаратханын!..

— Сыйгъа салыргъа жараулу бир жыйрыкъ беригиз,— деди Зурнук, къалгъанланы башлары бла бойнун созуп. Зурнук, жангы тюкен ачылгъанын кечирек эшитип, кеч келген эди. Болсада аны узун бойну очураны ортасындан къарай эди.

— Эрге баргъанла иги хайт деселе, сый бермей да суйдюрлюкдюле эрлерине, къайын аналарына да кеслерин. Жангыз бир мажал жыйрыкъ барды да, аны Асланны къатынына тѐрелеп турама, э къыз,— деди Тюлкую, эки билегин кѐкюрегине жор салып. Хайдагъыз, айтыгъыз кереклигизни. Аш-азыкъ затладан.

— Эки килограмм тууар эт бер,— деп, барындан да алгъа къычырды Къаргъа, къанатларын къагъа, этни жулкъуругъу кѐзюне кѐрюнюп. — Ингирде къузгъунла къонакъгъа келлик эдиле, табу,— деп къошду.

— Не кьонакъ хапарды ол? Кьонакъ сыйларыкъла этни базардан алыучудула.

— Ма бу Чыкьынжикни юлюшюдю,— деп, эки кило этни ашыгъышлы тартып, бир жюз грамын да кесини файдасына, базманны бирси жанына аудуруп салды огъаргъы тапкагъа. Алай бла Тюлкую Къаргъаны да аузун тыйды.

— Манга жарты кило кьоз берсенг а,— деп, назик ауаз бла селешди Эрлен. Алай аны айтханын киши да сан этмеди.

— Манга ич кийимле керекдиле,— деди Байрамжакъ.

— Манга да,— деди Биттиркоч.

— Манга кенчек керекди,— деди Гылыу чычхан.

— Болду, болду, бир кесек сабыр болугъуз! — деп, Тюлкую ачыуланды! Кёк кёзлерин гинасуу кибик ойната.

— Арыгъанма, бюгюн бир зат да саталлыкъ туююлме. Тамбла хар биригиз аллыкъ затыгъызгъа Асландан эркинлик алып келигиз.

— Тюлкую тюз айтады,— деди Қирпи, аланы аякъ тюплеринде къалырма деп кьоркъа, жютю жухчугъун шинжиле ичинден азчыкъ къаратып: — Эркинлик къагъыт болса, даулашсыз, очурасыз сатыу этген тынч боллукъду.

Алай бла Тюлкую тюкеннге келген хапчукну агъачда жашагъан «бийлеге» бла «бийчелеге» къуллукъларына кёре төреледи. Бирсилеге уа — зукку чибин...

— Сатыу этерик туююл эсе, Тюлкую тюкен ачханма деп, сау дуниягъа хапар нек этгенди? — деп сейирге къалды Гылын къуш.

Бола тургъан ишлени кёзюнг кёре тургъан-

лай, сен а несине сейирсинесе? — деп кёлкълалды этди Сокъур чычхан.

— Тюлкюге сатыу-алыу керекми сунаса сен! Анга план угъай, плат керекди, таматала бла тап жашар ючюн. Тюкенни бегентге алгъанды. Суюсе — арендатор, суюсе — бизнесмен боллукъду.

— Платмы дейсе? Ол дегенинг бек багъалы затмыды? Манга жарты кило къоздан сора жукъ да керек туююл эди,— деп жилиамсырады жарлы Эрлен.

— Ой, къуруп къалсынла бу Плат бла Тенгсизлик.

БИР ЖАМАУАТХА ЭКИ ОНОУЧУ

Битеую да эки жюз юйге жетмеген элге Аслан бла Къаплан бирча оноу этерикдиле деген хапар элге, къоду къычыргъанча, терк окъуна жайылды.

— Бу оноу не оноуду, аланла?! Быллай башсызлыкъны, быллай эссизликни айтып окъуна эшитмегенбиз, кёзюбюз бла кёрген угъай эсенг,— деп, Гылыу чычхан, тегерегине къарай, чайнай тургъан къабынын кючденбутдан жутду.

— Ёгюзге эришип, муююз чыгъарама деп, Эшек къулагъын кесдиргенлей, Асланга эришип, Къаплан неге кюрешеди? — деп, Тюлкю эрикгинчи кюлдю.

Бир къауум кюн озгъандан сора ол хапарны элде уллу да, гитче да, жаш да, къарт да, киши да, тиши да аяусуз къыздырадыла. Бир айтханнга экинчиси ийнанмай, ючюнчюсю айтханны тёртюнчюсю тюрлендирип, хапарны

тюрлю-тюрлю макъамлагъа салдыла. Элни адамы эки къауум, эки ниетли болуп, бир бирлерине кёлкъалды этген адамла кюнден-кюнге кёбейип, тукъум-тукъум болуп, юлешинип, эр-къатын окъуна хар бири кеслери жанларына тартдыла.

— Асланны бла Къапланны бу орам ушакъладан хапарлары жокъ эди. Ингир ала Гылын къуш, Асланны юйюне келип:

— Тамбла ингирде ныгъышда уллу даулаш боллукъду,— деп билдирди анга.

— Неле, неле дейсе? Сен бу манга айтханларынгы Къапланнга да айтханмыса, огъесе?

— Угъай анга Уку кетгенди. Бусагъатда башха къанатлыла уяларына къонупдула.

— Мен сизге аны ючюн келгенме,— деди Гылын къуш, бираз жунчууракъ болуп...

— Асланны эси азаргъа аз къалды. Мынча жылны ичинде арада жюрюген къойла бла шешалары эм башха саугъалары кёзюне кёрюнюп, бир тёбе болуп...

— Терк окъуна жанларына къысыла, Аслан бла Гылын къуш Къапланнга келдиле. Къаплан аланы кечеги жюрюшлеринден къоркъуп, бираз тургъандан сора, хапарларына башдан аякъ тынгылады, сора сорду:

— Энди не амал? — деди Аслан, Къапланнга ишни болумун ангылата.

— Билмегениме, тейри,— деди Къаплан, баштёбен болуп.

— Бу палахла бир шинтикге экеу олтургъаны ючюн болурламы? — деди Гылын къуш, киши анга сёз бермегенине да къарамай.

— Бир ишге эки оноучу... Бир ууучха эки харбыз сыйынмайды. Бир шинтикде эки адам тынчаймайды. Аны себепли, къайсыгъыз бол-

сагъыз да, биригиз шинтикни къояргъа керекди.

— Мен къояйым,— деди Къаплан.

Къаплан Асланны таматалыкъ хатеринми эте болур эди, аны Аллах билсин. Алай шинтикни къояргъа уа бири да суймей эди.

Уллу дауур, къозгъалыула бираз сабыр болдула. Адамла, жамауат шошайдыла. Жашау ызына тюшдю.

Кёп бармай, биягъы Асланны къаууму тукъум-тукъумгъа юлешинип, арада жик туууп, биягъы кюреш башланды деген хапар, къауданига от тюшгенча, терк жетип, эллилени саулай сагъайтды.

— Энди, хар зат да жерине келликди, бир къоркъууум жокъду,— деди Гылын къуш, бийик нарат терекни бутагъына къонуп.

— Эки ишни тындырыргъа чырмау болгъаны ёлгенин-сауун, ата-бабалары кимле болгъанларын, ала не эте келгенлерин Къаплан жанлыла жыйылып, жарлысы бла байын, кимни ниети тюз, кимни ниети терс — аны кеслери къыл элек бла сюзюп, сыйрат кёпюрден ётдюрлюклерине ишек жокъду.

БАЗАРДА

Бу дачала ишлеу башланганлы адамланы тынчлыкълары кетгенди. Аны юсюне уа «Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата»,— дегенлей, картоф салыргъа жерле деп да бир ауара чыгъаргъандыла да, шырт деп кийип чыгъаргъа ишчи кийимлеми табарыкъса?!

Шабат кюн танг къарангысы бла туруп, жинса кёнчек излей, Дагъыстан орамда, адам-

ла бал чибинлеча жызылдагъан базаргъа, тепчип-тепчип, жаяу бардым. Терк окъуна адамланы аралары бла сындырылып барып, кёнчекле сатылгъан сатыргъа жетдим. Къарасам, десант аскерчилени кийимлерине ушаш, бир къолан кийимли жаш кёнчекле сата. Ауазын иги да кётюрюп сёлешгени алыучулань эслерин кесине бура эди. Иги эслеп къарасам, университетде бизни бла бирге окъугъан Мустафа. Асыры апчыгъандан, салам берирге да унутуп, тилим да тутулуп, эшек бузгъа тирелгенлей, тирелдим да къалдым. Алайды, алай, сау беш жылны бирге окъугъан тенгимди.

— Мустафамыса? — деп сордум, ол болгъанын кёре тургъанлай. — Мен а сен булунгучу сабийлени окъутхан сунуп турама.

— Дорогой товарищ, диплом эски чумаданны тюбюнде тургъанлы кёп заман болады. «Къолу кымылдагъанны аузу кымылдар», — дегендиле бурунгулула. Диплом а аузунгу кёп сёлешдиргенликге, къолгъа жукъ тюшмесе, билемисе, къарындашым?!... Аллах айтса, сау-эсен болсакъ, жашау бла бирге атлайбыз. «Юйюм деген юйю тенгли таш кётюреди». Тюзюн айтсам, халкъны жумушларын жалчытабыз, къарындашым. Биз этген ишни къырал оноучула да терс кёрмейдиле. Вот так, жюйюсхан, — деп, шуёхум бираз кёзюмю ачды.

Тенгим темир тюкенчикни арт эшиги бла мени ичине кийирди. Сизге — ётюрюк, манга — керти, тюкенчикни арт гумусунда тыш къыраллы жинсаланы къалау-къалау болуп тургъанларын кёргенимде, асыры къууангандан борбайларым кыйылып къалдыла.

— Мустафа, тамбла картоф салыргъа барлыкъ эдим. Сау къалгъын, кёнчеклерингден бирин сат. Дачагъа жюригенде да кие турурча. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтыр,— деп тиледим.

— Аланы нетесе, ала модадан чыкъгъандыла. Андан эсе «варёнка» ал,— деди.

— Ванёрка дегенинг а не затды? — деп сордум.

— Да сен а жукъдан хапарынг болмай жашай кёреме да! «Ванёрка» угъай, «варёнка». Қъайнатылгъан жинс. Багъа да туююлдю — жюз бла жыйырма минг сом.

— Да бек багъалы жинса кёнчекге жюз минг сом дей эдиле да?! Аны къазаннга салып къайнатханлыкъгъа багъасын нек кётюресиз да?

— Алан, Заур, сен сейир адам кёреме! — деди Мустафа, беш жыл бирге жашагъаныбызны, ашагъаныбызны хатерин да этмей. — Багъала кечеден тангнга ёсюп баргъанларын сен кёрмеймисе? Ол бир. Экинчиден а, бу капративди, капратив! Охо, къалай-алай болса да, бир бирни эрттеден таныгъаныбыз себепли, бир жыйырма мингин тюшейим, жюзге аламыса?..

Мустафадан хатер тапмазымы кёрюп, айлана кетип, кёнчек да алалмай, базар ичинде капратив аякъ жолгъа кирсем, сизге — ётюрюк, манга кертти, бизни курсда окъуучу къызладан бири — Катя, чыкъыр-чукъур этдирип, ол кёк мингсомлукъланы санай тура эди.

— Ой, Заурчик, мен сени кёрмегенли не заман,— деп, олтургъан жеринден ёрге турургъа эникледи.

— Хау, мен ол сен таныгъан Заурма. Сен а

Катяса,— дедим Мустафаны ачыууна аны ачыуу да кьошулуп. — Керти окъуна мындамы ишлейсе сен да? — деп сордум, келген ишими этерге да уялып, адам кёрмеге эди деп, тегерегиме къарай.

— Хау, мен Катяма,— деди ол къара бояу сюртюлген кёзлерин ойната. — Несине сейир-синесе? Эки жюз минг сомгъа сау жылны иш-легенме. Кертисин айтсам, бу ишге танышланы хайырларындан тохтагъанма. Бир сутка къалып, экинчи суткада чыгъама ишге.

Катя, ахчаны да ала, хапарны башхагъа бургъан кибик этип:

— Керти окъуна, юй бийченг ишлемей эсе... — деп, дыгъылыма къатыла башлады да, бир магъаналы зат айтырыкъча, бир кесек сабыр болду. Ол ачыуум-чочууум бла ёмюрюмде биринчи кере ётюрюк айтыргъа тюшдю:

— Угъай, ишлемейди, штатларын къысхартхандыла,— дегенимлей, аузумдан сёзюмю къагъып алып:

— Алай эсе, терк окъуна такси бла бар да, бери алып кел, бизде бир бош жер барды. Ахчанг жокъ эсе, мен берейим. Аллыкъ хакъы да бек иги боллукъду, алайсыз тюшген хайырыны уа санап саны да жокъду,— деди.

— Екатерина Ивановна, жан аурутханынг ючюн сау бол. Ариужан бери келирге тийишли болмаз,— дедим да, алайдан шампанскени буштугъуча чартлап чыкъдым.

Мен алайдан узакъ болмай, терезелери бузулгъан эски юй таба акъыртын атлай барама.

— Хычинле алыгъыз! Исси хычинле,— деген шагъырей ауазгъа бурулуп къарасам, бурунгу жыл бизни элде эл тамата бла жарашал-

май, элде юйюн-мюлкюн сатып кетген Эчки-баш улуну жашы — Чипириу.

Къулагъына таякъ жетген танача, терк-терк атлап, эски юй таба жанладым.

ТОЛМАГЪАН ТИЛЕК

— Алло, бу эл мюлк министерствомуду?

— Хау, ким керекди?

— Министрни экинчиси керекди.

— Министрни экинчиси тынгылайды.

— Амал бар эсе, бир тилеригим барды.

— Кечгинлик! Кимсиз? Ауазыгъыздан таныялмай турама.

— Керти окъуна танымаймыса, Асланбий?..

— Энди уа таныдым. Эрттеден бери тюбегенибиз себепли...

Не ишлейсиз, саулукъ-эсенлик?

— Мен, белгили алим къарындашынг — Ахман улу. Тынгыла. Сизде, зоотехникми, агрономму, огъесе ветеринармыды, бир бош жер хапары барды. Ары бир жашны жарашдырыр онг бар эсе деп, андан селешеме...

— Штатны къысхартта турабыз. Адамланы ишге алыуну министр кишиге ышанмаучуду. Амал излеп кюрешейик. Атын, тукъумун айтсанг эди жашны.

— Саудюгерланы Созарбек. Жангылмай эсем, университетни эл мюлк факультетин бошагъанды.

Ол жангы къурала айланган ууакъ предприятияланы бирлеринде ишлейди. Бек чёрчек жашды. Нени да мажараллыкъды.

— Келсин, алгъа селешип кёрейик да, министрге тюбетирме.

— Тынгылы эт аны, эгечден туугъан!...

Бу кытлыкъ-жутлукъ заманда эл мюлкде ишлегенлени кыайгылары азмыды. Асланбий таулу мюлклени аякъ юслерине салыуну юсюнден жарашдырылгъан кыагъытла бла кю-реше тургъанлай, биягъы телефон адамны элгендирирча зынгырдады.

— Алеу, бу министерствомуду?

— Хау.

— Асланбиймисе?

— Менме.

— Белгили фольклорчу кыарындашынг — Саубар улума.

— Ыхы, саулукъ-тынчлыкъ кыалайды. Курортда хапарыгъыз бар эди да. Сау-эсен келдигиз эсе?

— Не айтырса, «Исси сууну» исси суууна кирип, сууукъ сууундан ичип, ичибиз, тышыбыз да сyp-сыйдам болуп келдик. Этген хайырыбыз. Бир юч-тёрт кыой баш да келтирдик. Сау болсунла, кыарачайлы кыарындашларыбыз да эрикгенибизни кетере турдула.

— Акъсакъл, бошму сёлешесиз, огъесе жумушугъуз ишми барды?

— Да, иш деп ишим, жумушум да жокъду. Сен манга минерге ат, сабан сюрюрге ёгюзмю берликсе? Бир кыарындашчыгъыбыз ишсиз турады. Окъугъан агрономлукъгъа этерге кюрешгенди. Болсада коммерсантды дерге да боллукъду. Бек этимли, тири адамды. Настоящий талант. Сенде бир бош жер хапары барды. Аны алайгъа бир... — Тейри, тамата...

— Тейри, тамата, бир адам керекди. Алай агрономну угъай, экономистни жери... Охо да, келсин. Сёлешип бир кёрейик. Аты неди?

Тюз да телефонну чолпусун жерине салгъаны, биягъы ол жияуукъ сабийча кычырыкъ этди.

— Асланбий Аслангериевич, трубканы алчыгъыз, прокуратураданма дейди, ким эсе да,— деди къыз, эшикни аз ачып.

Ол да трубканы алгъаны, бир базыкъ ауазлы адам жетел къатыш:

— Ало, Асланбий, сенмисе?! Сени тюнене шахарны толтуруучу комитетинде селешген сёзюнге алай суусабым къанды. Просто айтып ангылатыргъа кыйынды. Жангырыуну, ачыкълыкъны магъанасын хар башчы сенича ангыласала эди... Бир къауум совхоз, колхоз башчылары терилерин тулукълукъгъа сойгъанча этдинг. Молодец!..

— Айып этмегиз, сиз кимсиз?

— Кертиси бла, биз сен айтханча эркин республика болургъа итине эсек, терсликлерибизни теркирек тюзетирге керекбиз. Кадрлары, къоюлгъан къатын сабийлерин ызындан тагъып баргъан кибик, тизип айланмай, ала билерге керекбиз. Бир къауумлары юслерине исси суу къуйгъанча этдинг да къойдунг. Ала-мат тюз этгенсе. Кимле болгъанларын ала кеслери биледиле баям. Просто мен бек ыразы болдум. Асланбий, сен керти окъуна мени таныялмаймы тураса? Ай юйюнге, прокуратура жерлешинг Тутарбекме. Эгечден туугъан, сен министрни къатына чёкгенли, жууукътенгни да жокълamay тохтагъанса.

— Ауазынгдан танымагъанма, тамата. Кечгинлик.

— Ийнанама, ийнанама, эгечден туугъан. Бир эллиле туюлбюзмю, ахырысы-къысхасы? Бир бирибизге таянчакъ бола туругъа

керекбиз. Алайды, жаным. Мен айтхан жаш иги кётюргючю болгъан, кесингча, тынгылы адамны жашыды. Отха секир десенг — отха секирген, суугъа секир десенг — суугъа секирген аллай жашды. Настоящий коммерсант-агроном. Бу дуния чайкъала тургъан кезиуде таянчакъ да керекди, къарындашым. Аны, бир амал этип, ишге ал.

— Да, нек эсе да бери ёшюн ургъанла кюнден-кюннге, кёпден-кёп бола барадыла, тейри... Охо, келсин, сёлешип кёрейик. Аты, тукъум аты неди?

— Тукъум аты да кесини ишине, тирилигине ушайды, тейри Саудюгерланы Созарбек.

Экинчи кюн, кюн батарны аллында тийген ауана кибик, бир узун адам сары, кёк кёзлерин жандырып, Асланбийни кабинетине арсарсыз кирди. Эрттеден таныш адамча, узакъдан жия къынгыр болуп. Асланбий Аслангериевични къолун тутду. Арсарсыз барып, креслогъа олтурду. Сора, заба салам жокку кибик, жукъа сары чачын онг къулакъ башына жабышдырды. Қъара кёзлюклерин да бурун сыртындан ёргерек тюртдю. Мыллык излеген къуш кибик, тегерегине ышанлап къарады.

— Мен Созарбек Саудюгеровма! — Кёк кёзлери гинасуу кибик ойнайдыла. Жукъа эринлерини къыйырларындан алтын тишле жылтырайдыла. Сизге ана къарындашыгъыз Ахман улу ийгенди. Саубар Сауаровну да таный болурсуз. Хы, унутуп бара эдим. Ала сизге салам айтхандыла. Сизни терк-терк сагъыныучудула.

— Сен шахарда туугъан болурса?

— Хау, мында туугъанма, мында жашайма.

— Агрономгъа окъугъан эсенг, тарыны бла туюню башхалыгъы неди?

— Башхалыгъы уа... Ым... м... Тары туюню анасыды.

— Ыхы, мулдах дегенибиз неди?

— Адамны тилеги толмаса, мудах болады.

— Бусагъатдагъы экономика кытлыкъдан къалай кутулургъа боллукъ сунаса?

— Ол а... Бусагъатдагъы кыйын заманга адам угъай, ахча оноу этеди, тамата. Жашауну тюзетир ючюн, кёзлеринг базман, тилинг ёлчеу болургъа керекди!

— Игиди. Атанг къайда ишлейди?

— Университетге окъургъа кире туруп да манга алай соргъан эдиле. Атамы иши сатыу-алыу бла байламлыды, товарла сакъланган базаны таматасыды.

— Къарындашым, биз кадрланы айырып, сайлап алыргъа керекбиз...

Бир ыйыкъ озду.

— Алёу, бу эл мюлк министерствомуду?

— Хау.

— Мен экономика илмуланы доктору, профессор Ахман улума. Сен уллу, гитче дегенни унутупму къойгъанса? Креслогъа олтургъанлы адамланы танымай тебиреген кёреме да. Бизни жашны нек мудах этип ийгенсе?

— Да кеси...

— Ол угъай, сен. Алыкъа алай бек аякъ ургъан сунма кесинги. Кесингден башхаланы бурунлары бла суу ичген сунма, тейри. Дуния кезиудю, сау къал!..

— Асланбиймисе? Мен фольклорчу Саубарланы Саубарма. Сен ол бош тургъан жерге тау артындан магар будай келтирипми себе-риксе? Тохта бир. Мен айтханны эшит! Ол

мен ийген жашдан экзамен алып, жер деги ёсюмлюкле бла тереклени атларын. экономикадан соруула берип хыликкя этгенинг не ишинг эди? Тейри мен да республикада аты айтылган адамма...

— Ало! Прокуратураданма, Тутарбекме!

— Ана къарындаш.

— Сен энди жууукълукъ угъай, сууукълукъ излегенинг билдирдинг.

— Тамата, айырмайма нек ачыуланнганыгъызны.

— Сени кьуллукъгъа сала туруп, биринчи таянчакъ болганланы унутуп!.. Всё! Мен санга айтырыгъым бек кёп эди. Алай аланы айтыр заман да табылыр.

Андан сора Асланбий терен сагъышха кетди да, ол адамланы сыфатлары бирем-бирем кёзюне кёрюндюле.

«КАПИТ»

Танг аласы. Донду телефонну ачы зынгырдагъан тауушундан элгенип уянды. «Ярабий, бу тангны атаргъа къоймай кюрешген къайсы тыпырсыз болур, экен?»

Донду:

— Ой,— деди жукъусундан аяза.

— Менме, мен,— деди телефонну чолпусундан, сабыр ауаз бла. Аны ким болгъанын ауазындан таныса да, танымагъан кибики этип,

Донду:

— Менмени къой, атынгы айт, атынг бош кълалмагъан эсе,— деди.

— Мен Къондума, Къонду! — деди, чолпудан чыккыгъан таууш.

— Не болгъанды, маржа. Теркирек айт,— деди Донду, бираз жууашып.

— Къоркъмагъыз, тамата, суююнчю!

Дондуну жюрегине къууанч къонду. «Ай аперим, муну аллай бир заты болса, андроз-мандроз этиучюсюн билеме».

Тёбен Чегем акционер мюлкню инженер-механиги. Къонду районну эл мюлк жаны бла баш инженери Жарашланы Дондуну этек тубюнде кечингенледен бириди. Жараш улуну Къондугъа эрттеден этген бир аманат заданиясы бар эди. Бу жол Къонду базынган ауаз бла:

— Нюзюрович, «капит»,— деди.

— Кертими айтаса? — деди, къууаннгандан ауазын кётюре, Донду.

— Керти айтама, терк жетигиз. Алай бол-маса...

— Охо,— деди Донду.

— Мен да бусагъат чыкъдым. Сен хазыр болуп тур!

Олсагъат Донду юй аллында хазыр машинагъа къонду да, Тёбен Черек таба кетди. Донду акционер мюлкге жетгинчи, биз бягъында Къонду айтхан «капит» деген сёзню ангылата турайыкъ. Ол аллай бир къыйын сёз туююлдю,— капитальный ремонт деген сёзлени къысхартсанг, кеси аллына къошулуп къалгъан бир сёздю.

Болсада, Донду жашагъан районда бюгюнюнде андан магъаналы сёз табаргъа къыйынды. Нек десенг, ол сёзню дагъыда бир магъанасы барды. Эсе да, жангыртыргъа жиберилген машиналаны биреу мияласын, биреу да бир башха затын чыгъарып, алып кетип къаладыла.

Донду келгенде, Къонду кесини къабакъ эшигини аллында, тузгъа тюшген кърт кибик, дьгалас эте эди.

— Тюзюнлей гаражгъа жортайыкъ,— деди ол, ёпге солуу эте.

— Кетдик!

Экиси да биригиуню гаражына зуулдадыла.

— Алан, бу ишни экибизден башха жан сезмеге эди,— деди Донду жолда бираз жунчуюракъ.

— Уой, ким билликди? Бир жан да билмейди,— деп мурулдады Къонду.

— Ай, небилейим, жаш, мен ол Жоргъа улуна бир бек ишеклиме. Билемисе, аны къара шайтан окъуна алдаяллыкъ туююлдю!

— Ол билмейди, Нюзюрович! Билмейди! Къайдан билликди?

— Сен къайдан билгенсе? Неж тынгылайса?

— Мен бюгече Жоргъаевлада башын-аягъын билмей, эсирип, сандыракъ этген Чомакны аузундан эшитгенме,— деди Къонду.— Бир-бирде эсиргенни да тиеди хайыры...

— Алай эсе, аны эшитгенле сенден сора да табылырла.

— Уу-гъай, Жараш улу, аны айтханын менден сора киши да эшиталмагъанына мени ишегим жокъду.

Дондуну ичи артыкъ жылынмай эди.

Аны жүрегине кърккзуу кире бара эди. Ким биледи. Чомак да аман акъыл бла да кишиден артха къалмаучуду. Жоргъа улундан жашырыр деп билмейме. Угъай, алай боллукъ туююлдю.

«Бир сабыр бол,— дейди ичинден.— Охо,

чархлары да жарар эдиле бир жукъгъа уа... Радиосун эртте окъуна алдыргъан болурла...».

Ала гаражгъа жетгенлей, кюн къызарып, уясындан жангы чыгъып келе эди. Гараж тийреси шош. Жангыз бир деп бир жан кымылдамай эди. Ма анда, жатма тюбюнде, Чомакны жаппа-жангы «газиги», эркек къаз кибик, турады. Къалай залим машинады! Донду, машинадан секирип тюшюп, Къондугъа:

— Хайда, кир машинаны тюбюне,— деди акъ бояулу «газикни» бармагъы бла кёргюзтюп.

Къонду, чабакъ суугъа кесин айтханча, шып деп, машинаны тюбюне сыпдырылады.

Терк окъуна, саскы къапханча, башын да темирге уруп, чартлап чыкъды «газикни» тюбюнден.

— Хей, не болду!

— Муну эки мосту да жарылгъанды да! Тюнене экиси да саппа-сау болгъанларын кёрмеген эсэм, кёзлерим чыкъсынла. Ой, анасына!..

Ачыуу буугъан Донду:

— Ангыладыкъ,— деди, бети тюрленип. — Айтмагъанмы эдим? Айтхан эдим! Жулик Жоргъа улу аланы къолгъа этмей не ишлерик эди. Бизни сакълапмы турлукъ эди ол? Къой, кетдик!

— Зауаллыла, тёрт чархны да жерлерин тапдыргъандыла. Бир да болмаса, чачылгъан шариклени окъуна жыймагъандыла да,— деди Къонду, машинаны тегерегине айлана.

— Эй, хапарны къой энди сен! — деди Донду, керти окъуна тишлерин къысып, машинасы таба атлап, жерге тюкюре. — Сен бала-

мутну тюз ишинг болмагъанды бир заманда да. Санга ийнанган мен да...

— Нюзюрович, мени не терслигим? Мен сизге болсун деген эдим ансы...

— Къой энди, аман сагъатлы болсун.— деди, Донду, къолун силкип, машинасына минди да, районнга уруп кетди. Къонду, темир къазыкъ кибики, алайда сюелип къалды.

Бу кезиуде районну баш зоотехниги Жоргъа улу биригиуню селекционер-зоотехниги Чомак арлакъда кёк къабакъ эшикли юйню терезесинден къарап, Дондугъа бла Къондугъа кюле тура эдиле. «Приватизация» кече ортасында окъуна бошалгъан эди.

НАСРАХОЖА БЛА АЗРАЙИЛ

Кюнлени кюнюнде Насрахожа, къыйын ауруп, тешекге тюшгенди. Бир къауум кюнден а аны жанын алыргъа Азрайил келгенди. Ол тюз да эшикден киргенлей, саусузну ундуругъуну баш жанына ётюп башлагъанды. Насрахожа аны жан алыучу болгъанын биллип, аны баш жанына ётерге къоймай, аякъларын анга бура болгъанды. Алай бла, Азрайил Насрахожаны баш жанына ётерге бир ненча кере эниклегенликге, ол анга къуруда аякъларын буруп, жанын алыргъа онг бермегенди.

Жан алыучу мёлекден жанын бермей къутулгъан да тынч туююл эди. Къыйын ауруп болса да, Насрахожа жан алыучудан къутулургъа амал излеп, дыгалас этеди. Сора Азрайилге айтады:

— Сен манга эки рекагъат намаз этерге къой, жанымы андан сора алырса.

Азрайил терк окъуна гъаршха чыгъып, Насрахожаны тилегин Аллахха жетдирди.

Аллах Насрахожаны тилегин къабыл этеди: «Эки рекагъат намаз этгинчи, ол мукъминни жанын алма»,— деди Азрайилге.

Азрайил, жерге къайтып келип, Аллахутагъаланы буйругъун Насрахожагъа билдирди. Насрахожа эрляй секирип туруп, ауругъанын да унутуп, абидез алды. Сора, болжалсыз бир рекагъат намаз этип, кийинип, орамгъа чыгъып кетеди.

Азрайил, сейир-тамаша болуп:

— Къайры кетип бараса, ёмюрюнг тауусула тургъанын билмеймисе сен? Андан эсе Аллахдан тилеп алгъан эки рекагъат намазынги бошасанг а,— деп, Насрахожаны аллын тыйып тохтайды.

— Ким айтханды мени ёмюрюм тауусула тургъанын? Аллахутагъала манга эки рекагъат намаз этгинчи жашаргъа эркинлик бергенин кесинг да билесе. Бир намазымы этгенме, экинчисин а не заманда суйсем, ол заманда этерикме. Аны бла сени ишинг жокъду. Бар да, кесинге Аллах буюргъан борчну бирси инсанла бла тамам эт, мени да жолумдан чырмама,— деп тохтагъанды Насрахожа.

Азрайил асыры жунчугъандан не этерге, не айтыргъа билмей, амалсыз болуп, Аллахха барып, болгъан ишни баям этгенди.

— Къадаргъа мадар этгенди ол инсан,— дегенди Аллах Азрайилге.— Эки рекагъат намаз этгинчи жашаргъа буюргъанма. Энди ол экинчи намазын этгинчи, аны жанын алыргъа боллукъ туююлду. Ол аны къачан этсе да эркинди,— дегенди, Аллах.— Андан эсе,

ол адам ёлгюнчю, аны бла шүёх бол.— дегенди.

Экинчи кюн Азрайил, биягъы Насрахожа-гъа келип:

— Насрахожа! Кел, андан эсе, экибиз да дунияны башына айланайыкъ да, саусузланы сау этип, кесибизге сууаплыкъ табайыкъ,— дегенди.

Насрахожа бла Азрайил, дунияны башында жетмеген жерлери къалмай, саусузланы кёредиле, кёплеге болушадыла. Аны хайырындан ёмюрюнде жарлылыкъдан къутулмагъан Насрахожа харакетли да болду.

Хожа, жарлылыкъын терк окъуна унутуп, ашай-иче, кюнлерин зауукълу ётдюре болгъанды, Азраил а, мюлкню артдаракъ юлеширик сунуп, сакълап тургъанды.

Алай бла бир талай заман озады. Сора, Азрайилни тёзюмю тауусулуп:

— Насрахожа, энди мен жолума кетерге керекме, кел, жыйгъан ырысхыбызны юлешейик,— деди.

— Ашыгъа эсенг, жолунг мамукъданды, сени тыйгъан жерим жокъду. Алай бу «байлыкъ» дегенинг неди? Аны мен иги ангыламайма? — деп соргъанды Азрайилге, биягъы аман акъыл этип.

— Сен не билмеген кибик этесе? Битеу дунияны башына айланып жыйгъан ырысхыны юйюнгде басдырып... — деп ачуланганды Азрайил.

— Да кесинг бир сагъыш этчи, харакетлени, хапчукланы да ким мажаргъанын,— дейди Насрахожа. — Сен баш жанына баргъан саусуз ёлюп турду. Мен баш жанына баргъанла уа бир дерге бири къалмай тирилип, сау бо-

луп кетдиле. Мени орнумда сен болсанг эди, айхай да, мюлк сеники болур эди. Сен дуния жаратылгъанлы бери адамланы жанларын алып айланнганынгы ала билмегенми сунаса? Аны себепли жыйгъан харакетимден санга юлюш этерге тийишли кёрмейме. Ёлгенлеге бар да, хакъ сурап бир кёр, санга киши жукъ берлик эсе!

Азрайил, биягъы не этерге билмей, Аллахны аллына учуп жетип, Насрахожа аны экинчи кере да алдагъанын айтды. Аллахутагъала уа аланы этген ишлерин кёрюп тургъанды. Сора Азрайилге айтханды:

— Да не этгин да... бу жол да мукъмин Насрахожа тюздю. Аны бла даулашыргъа керек туююдю. Айымыса, жашап турсун,— дегенди.

Алай бла Азрайил экинчи кере алданнганына женгдирди. Насрахожа да экинчи рекагъат намазын кеси жашаудан эрикгинчи этерге унамай, бай, даулетли болуп жашагъанды дейдиле. Аны кёргенле уа дуниядан эртте кетгендиле.

СУУУН СЫГЪЫП ИЙИГИЗ

Бир кюн эрттенликден ингирликге дери олтуруп, чам хапар жаздым. Зарфха ургъандан сора, къыркъ беш чапыракъ болду. Хапарны ариу жыйышдырып, журналны чамхана бёлюмюне алып бардым. Бёлюмню редактору, иги тынгылы окъугъандан сора: «Хапарыгъызын магъанасы аман туююдю, алай алыкъа бишмегенди. Иги сыгъып, сууун кетерирге ке-

рексиз, энтда да бир къарап чыгъыгъыз.— деди.

Юйге келип, бир къауум жерлерин кысхартдым, арсарсыз. Анда энди редактор сылтау этер зат къоймагъаныма ишексиз эдим.

Бир къауум кюнден сора биягъы редакциягъа жетип келип, къол жазмамы редакторну аллына салдым.

— Айтханыгъызны этип, бир угъай, бир ненча кере окъуп чыгъып, андан сора сууун сыгъып, къурутуп келдим,— дедим.

— Экинчи экземплярын а келтиргенмисиз? — деп ышарды редактор.

Экинчи экземпляр китап басмада излениучюсю эсимде эди. Редакторну чуруму аны энди «экинчи экземпляр» болгъанын ангыламагъанымы сезип, мен жууап этгинчи окъуна: «Охо, артда келтирирсе»,— деп къойду.

Биягъы окъуп кёрюп: «Шуёхум, игирек сыгъаргъа керек эди, жангыз тамычы сууу къалмасын деп»,— хапарны дагъыда къайтарып кълума тутдурду.

Юч кюнню ишден сора ючюшер сагъат олтуруп, дагъыда аяусуз кысхартдым. Тёртючю кюн кеси телефон бла элге сёлешди.

— Салам! «Минги тау» журналны редакциясындан сёлешибиз. Хапарыгъызны кысхартхан эсегиз деп, андан излей эдик.

— Хау!

— Бек иги этгенсиз! Теркирек жетдиригиз, эки кюнден ары созмагъыз.

— Болсун алай. Бусагъат барып, почта бла нейим.

— Почта не заманга жетдирликди? Кесигиз алып келигиз.

— Бусагъатда бизге автобус не башха улоу

жюрюмейди, жол юзюлгенди. Кюн аязгынчы, жол ариуланырыкъ болмаз.

— Эй-а-а, таланган! Алай эсе, телеграф бла жибер.

Телеграфха барып, кызла бла сѣлешдим.

Телеграфчы кыз, эсирген адамгъа къарагъанча, кѣзюме къарап, иги кесек турду да: «Тохтагъыз, муну саулаймы иерге дейсиз?» — деп, сейирсинип сорду.

— Жиберген этейик, алай муну ийгенибиз ючюн сизден нелляй ахча аллыгъыбызны билемисиз?

Къолума къалам алып, тергеу этип тебиредим. «Бу айтым узунуракъды, мынга жюз элли минг деп, кеси кесиме мурулдадым. — Мынга элли минг. Мынга эки жюз бла жарым. Мынга да...»

Алайды да, кысхартыргъа тюшдю. Къыркъ беш чапыракъдан, кысхарта-кысхарта, тогъуз-он айтым къалды.

Экинчи кюн биягъы редакциядан биягъы телефон бла сѣлешдиле.

— Аперим, жашагъа эдиле сизнича жазуучула! — деди редактор. — Сууун сыгъар ючюн къоймагъансыз, жаза билген кысхарта да биледи. Хапарыгъыз алапатды, — деп махтады редактор мени. Экинчи экземпляр нелляй бир болса да боллукъду.

Экинчи экземплярны не болгъанын а тенглеримден сурап билдим. Хуржунунга, игиси уа къабарыгъы бла бирге дипломатха салып элтиучю. Аны не болгъанын а сиз да биле болурсуз...

САУБАР БЛА ГЫЧЫ

Билмей тургъанлай, Нальчик аэропортда бахсанчы Гычы чегемли Саубаргъа тюбеп къалды.

— Саубар, къарындашым, сау-эсенмисе? Ол-л-о-о-х! Кючюкланы Мухаммат айтыучулай, мен сени излеп айланганлы не заман болады. Ай таланган, былай хапарсыз-ошарсыз... Къайда тасса, къайда? — деп, ёлю мылыгын чамчы тенгини юсюне атды. Тенгле бир бирлерин къаты къысып къучакълашдыла. Саубар сёзю башлады.

— Да, тейри, тас болсагъ'а сен мени былайда хазна кёрмез эдинг, тюкаякъ бахсанчы. Чекле ачылгъанлы, тышындама.

— Тохта, коммерсант, неда бизнесмен иш а болгъан болурмуса?

— Хоу бирда, таулула къайда къалай жашагъанларын бир кёрюп келейим деп кетген эдим да, ма андан къайта келгенлигимди. Ата журтха аягъым тийгенлей, биринчи тюбеген таулу сен болдунг.

— Да, бизни къууандырырча не хапар айтырыкъса? Огъесе чегемли хыйла этеми тураса? — деп кюлдю Гычы.

— Алан, Гычы, мен не этсем да, дунияны башында бир къауум къыралгъа жетип, гыржын ашап къайтдым, демократла мында кеслерин «ашдан тыя» айлангынчы.

— Тейри, Саубар, сен да тели Жанибек. Қъарачайдан Чегемге акъыл излей баргъанлай этген болурса ансы...

— Сен а къайрыса бу къытлыкъ къайнап ёрге ургъан, хайнапа заманда?

— СНГ-да жашагъан таулуладан сүйюнчюлюк алыргъа барама.

— Не ючюн?

— Басханчыла эски районну атын тохташдырып, жангы район къурагъанлары ючюн.

— Да, ол а бек иги хапарды, тейри. Энди, Саубар, кёпюр юсюнде тохтагъанча жол юсюнде тохтап турмай, былай ол эр кишиле олтуруучу юйге барып, бир суусап аякъ да кётюрюп, алай хапарлашайыкъ, маржа.

Тенгле экиси да рестораннга кирип, мюйюшдеги столгъа жарашдыла. Хапарны Саубар башлады:

— Америкада жашагъан таулулагъа бардым. Ала бла кёп ушакъ этдим. Ала да кеслери былай бир табын болуп жашайдыла. Аман туююлдю жашаулары. Бек иги тирнек этип кюрешедиле.

— Алан, Саубар, ол Демократия деген кишини иш кёрмедингми анда?

— Ай юйюнге, Гычы, мен аны къайдан кёрлюк эдим. Ингилизлиле аны излеп тапмай айланганлы жети жюз жыл болады сора.

— Да аны кичи жашы бери бизге келе айланган хапары бар эди. Огъесе ол Доллар деген кишини жашымыды?! Не да болсун, Доллар деп биреу къыралыбызны экономикасын айнытама деп, сомну да магъанасын къоймагъан хапарын эшитебиз.

— Да, оллахий, ала Капитал деген бла къарындашладан туугъанла болурла дейме, тюзюн билалмайма.

— Алан, Саубар, ол Капитал деген адамны биз сабий заманда окъуна гым-гым къарт хапары бар эди, ол саумуду, ийманынг хакъына?

— Тейри, Гычы, аны да бир да дуниядан кетер умуту жокъду дейдиле. Ёлгенден сора 200 жюз жылдан сора сау боллукъма деп, ёлюгюн холодильникге салдыргъан хапарын айтхан эди бир таулу миллионерчик. «Капиталистлени тукъумларына, аланы мюлклерине Арисейге 300 жыл оноу этген Романлары окъуна тенг болаллыкъ туююдюле»,— деучюсю эсимдеди, къарт аппам.

— Да андан сора уа къалайгъа жеталдынг, маржа?

— Андан Тюркге, Къзакъстаннга, Къыргъызстаннга ётюп келеме. Оллахий, Гычы, жюрегими асыу болгъан да, жарсытхан да неди десенг, ала къарачай-малкъар тилни бизден кем билмейдиле. Аламат ариу сакълап, ариу сёлешедиле сау къаллыкъла. Болсада Ата журтларына бек мардасыз термиледиле.

— Да сизде уа не хапар?

— Да кесинг кёрюрге. Энди, аллахха шукур, сау-эсен келдинг. Ётмек кюнден-кюннге багъа бола барады. Сют алай, шекер алай... къайсы бирин санагъын. Кёнчеклерибизни жамап киерге тюшмеге эди ансы. Жарсыугъа, бусагъатда тишируланы асламысы кёнчекге угъай, машокга окъуна жамау сала билмейдиле. Алайды, оллахий. Сабийлеге окъуна кийдирмейдиле жамаулу кийим. Юйюнде машогу болмагъан аз адам болмаз. Сатып алгъаны къуру кило бла болса... Жау кило, эт кило, бишлакъ кило, тую, ун, принч, кило. Кило! Кило! Кило!..

— Аш базарда берекет къалайды, биягъындай турамыды? Огъесе... Сени къымылдатханынгы артыкъ бек жаратмадым.

— Жаратсанг-жаратмасанг да, базарны халы ма былайды: ичгини кьаллайын да, кьаллай бир суйсенг да, аны кибики конфет-кьалач. Арбангы жюкле да кет. Картофланы зыгыт этдирип, бадражанланы бла нашалны акькьалай орунлада баш кьусдуруп окьуна сатадыла, тейри. Элт да балконунга сал да ёсме кьой. Узун сёзню кьысхасы, хуржунунгда бар эсе, излегенинги табып, суйген затынгы алып кьайтырыкьса. Жокь эсе, бутункьолунг талчыгып, баштёбен болуп, кьатынг бла озгъан шагъырейлеринги окьуна эслемей кьайтырыкьса юйюнге.

— Бир такси тапсанг эди, кесим кёзюм бла кёрюрге сую эдим не бола тургъанын,— деп, Саубар секирип турду.

Тарпан ажир кибики, такси Саубарны бла Гычыны алып тебиреди. Рудьда бир сары шинли сары сакъаллы жаш. Дангыл жол бла машинаны сюзюлтюп келген шоферге Саубар кёз кьыйырын жетдире:

— Атынг неди, жаш, бизни жерибизде эрттеденми жашайса? — деп сорду.

— Атым Сергейди, акьсакъал. Молодцы балкарцы, кабардинцы! Не айтайым, Арисейден эсе жашау мында тапды, тынчды. Мен бери келгенли кёп да болмайды. Перестройка башланьырда келген эдим. Тау этегинде дача алгъан эдим да, жарагъан юй салдым. Кьатынымы жууукъларын да бери жыйгъанма. Ала Нальчикни бек жаратадыла. Биздеча, кьыйыры-башы кёрюнмеген очердле жокь. Жау ичинде буйрек кибики жашайбыз. Молодцы балкарцы, тынч халкьды, кишиге заранларын тийирмеген, аллах суйген, мамыр адамласыз. Тюз да Тамбов областьда-

ча, битеу кырал махкемледе кесибизни орус-лула ишлейдиле. Сатыу-алыугъа да кыармашадыла. Алгъа кыолунга, андан сора кызонге кыарайдыла. Миннгенлери иномарка, жюрютгенлери доллар. Не айтаса, Тюркде орус базарланы ала тутхан сунарса, тейри. Нальчик мамыр шахарды. Молодцы балкарцы, кабардинцы. Кёбюсю элледе жашайдыла. Бютюнда жаш кыауум квартирледе тура кетедиле да, артда эллереине кыайтадыла. Ну молодцы балкарцы, кабардинцы,— деп, сигаретин, анасыны эмчегин эмгенча, зауукълу тартды.

— О-о-о! Да, Сергей, сен, а бек эсли жаш кыреме да. Андан сора уа не жангылыкъ барды Нальчикде? — деп, Саубар, Гычыгъа кыз кыысып, Сергей таба бурулду. Ол аны масхара этгенлиги эди.

— Тамата, мени атамы атасы да аскерде таулула бла бирге уруш этгенди, аланы аскерден кетергинчи. Сиз жигит миллетсиз деучюдю. Мен аны кызом бла кырдюм. Молодцы балкарцы! Мында жаланда мен жаратмагъан бир зат — нек эсе да, эрменлиле, гюржюлюле, дюгерлиле, чеченлиле, бек кыпдюле. Мен ол затны жаратмайма,— деп, Сергей, бир жаратмагъан ашындан жийиргенгенча, эринлерин чюйюрдю.

— Санга аланы заранлары ишми тиеди, огъесе? — деп, биягъындан бери тынгылап тургъан Гычы сёз кыошду.

— Угъай, алай бош айтханлыгъымды, кыарындашым, ала Арисейде да жашайдыла.

Сергей бла ушакъдан сора, Саубар бла Гычы базарда не бола тургъанын кырюрге ашыгъып, такси бла эсеп-чот этип, кыабакъ эшикден ичине кыутулдула.

Бизни Нальчик базарыбыз бусагъатда адам-ла кеслери да, сатхан хапчуклары да гокка хансла ёсген бир уллу ёзеннге ушайды. Табийгъатны бир тамашалыкъ кёрюмдюсюча, бири — ары, бири — бери, къысыкъкёзле, къаракёзле, бир бирине ал бермей, сатыу-алыу этедиле. Тогъуз-он тилде сёлешедиле. Аллын базарны иелери чыйютлюлени да бир жанына сюрюндюргендиле. Багуш къозгъагъан тауукъла кибик, анда-мында бирин кёресе. Ууакъ тюкенледе бла тапкалада терк-терк къымылдагъан бармакъла, къобуз тюеклени басхан кибик, ахча санайдыла. Кими кюлюп, бири жилип, бири улуп,— бир уллу сахнагъа ушайды.

Саубар, Гычы да биргесине, тюзюнлей эт сатхан павильоннга кирип, бек кыйырда Ставрополь крайны бла Къалмукъ республиканы къойларын жыйырма жылдан бери бёрю жолла бла ташып тауусалмай сатып кюрешген къарамыйыкъ кишиге:

— Базар болсун, жаш,— деди.

— Сау болсун, сени,— деди къарамыйыкъ хасапчы.

— Хей, алан, базар этиуюнг къалайды, алыучуланы ыразы эталамыса? — деп, Саубар лакъырда халда сорду, орусча.

— Базармы? — деди, киши артыкъ жунчумай, этни базманнга хыныракъ сала. Кеси жанына бир элли-жюз грамм ауарча.

— Ай, зийнагъур, бирде — базар, бирде — къазар деп эшитмегенмиди сени,— деп кюлдо, Саубарны бла Гычыны бир бирлерине тауча сёлешгенлерин эслеп.

— Базар кимники боллукъ эди?! Ким семиз мал «секиртип» келтирсе — аныды.

— Секиртип дегенлинг?

— «Секиртип» дегени, урлап дегенлигиди. Урланган малны этин учузуракъ сатаргъа тюшеди хасапчыгъа,— деп, Гычы Саубарны къулагына шыбырдады. — Бютюнда жайгъыда эт бузулгъунчу сатып кетедиле.

— Астофюрюллах! — деп, чамчыла андан арысын айт дегенча, хасапчы кишиге къарадыла.

— Базар бюгюнлюкде доллар сатханла бла алгъанланыкъыды. Арисейден товар чыгырып, товар келтиргенленикиди. Абхазиядан цитрус битимле ташыгъанланыкъыды,— деп, кесип айтды,— ала бири кёк бла, бирсиси жер бла келедиле, ангыладынгмы энди, таулу? — деп, тууарны арт бутундан гйда балта бла урулгъан юч кило этге отуз алты минг сомну алып, картон ящикге атды да, экинчиси бла сатыу эте тебиреди. Саубарны бла Гычыны уа артыкъ уллу сан этмей, ишин бардыра эди къарамыйыкъ.

Алай Саубар а бир къадалса къойгъанмы этерик эди. Ол да, ёчюкленип:

— Алай эсе, сени ата-бабанг эт сатыпмы жашагъандыла, учузуракъ нек бермейсе? — деп къадалды.

— Жангыз мен учуз бергенликге, ол къайсы биригизни къазаныгъызыны монг этерикди? Андан эсе, жолугъуздан къалмагъыз,— деди.

Саубар Гычыгъа къарады... Экиси да базарда кёп айланып, автобусну тохтамасына келдиле. Келселе, алайда чёгер не солур жер жокъ. Жолоучула сыйыннгысыз кёп. Тюз да жол жанында эки таулу къарт къатын, юслери-башлары да тозураяракъ, армау болуп сюеледиле.

— Кюн ахшы болсун, эгечлерим. Къайры ахшы жолгъасыз? Былай, жунчугъан халыгъыз барды,— деди Гычы чѳрчегирек.

— Ахшылыкъ кѳр, аурун. Кѳнделенден келген эдик да, излегенибизни да тапмай, гумулжук уя кибик базарда айлана кетип, башыбыз тѳгерек айланып чыкъсакъ, автобусу-буз кетип турады.

— Да заманындан алгъамы кетген болур? — деп сорду Саубар.

— Билмейме, э жаш. Аллын былай авто-станцада сагъатла зат тагъылып туруучу эдиле. Алагъа къараучу эдик... Алай болмаса да, кетер заманын айта-айта туруучу эдиле. Энди уа... — деди къартыракъ эгечибиз.

Экинчи тиширыу да андан да уллу жарсыу-ланы санады:

— Тоба, сен биле болурса, къарындашым, бизге бир ангылат, сау къалгъын. Бу мен айтырыкъны, къайсына сорсанг да, бир адам тюзюн айтмайды. Солуугъа чыкъгъан къарт-ла хакъсыз жюрюрюксюз дедиле да, бирер къызыл книжка бердиле. Энди аны бла бери хакъсыз келтирсе, ары — ызыбызгъа — элтирге унамайдыла. Андан къоюп кетген болур...

Биягъы абаданыракъ тиширыу ушакъгъа къошулду:

— Атамы жаны ючюн, бир къыралны нчинде эки тюрлю закон а болмаз, э жаш. Алай нек болады деп соргъанлагъа: «Сиз энди кесигиз энчи район болгъансыз, Тырныауузгъа бара турурсуз хакъсыз»,— деп окъуна къоядыла. Гяуур болсун билген...

— Ыхы, былай бир сабыр болугъуз, мен автостанцияны таматасына бир тубеп келейим,— деп кетди Саубар.

— Иги кесек мычып, Саубар таматаны май келди.

Гычы:

— Саубар, бийсиз чибинле кибики, зызылдап турмай, бу эгечлерибизни бир улоу табып ашырала эсек, радиокомитетге барып, «Малкъар тангла» кеч нек атханларын да бир сорурму эдик? — деди.

— Ол дегенинг?

— Ол дегеним а, арт кезиуде «Малкъар тангла» деген бериуню эшиталмай турабыз.

— Радио сөлешмеймиди да?

— Угъай, угъай, иш анда туююлдо.

Автобуслар осал жүрюгенлерини хатасындан ишлеген къауум юйлеринден эртте чыгъаргъа тюшеди. Ол бир, экинчиден а, малкъар тилде бериуле бара туруп, адамла автобус сакълап боладыла да, не иште, не юйде бир зат эшитмей къаладыла,— деп, Гычы тарыгъуу этди шуёхуна.

— Не мадар этейик да?

— Да, этиб а не этериксе? Радиога барайыкъ да, Хожага тюбейик. Не газетге жазайыкъ.

— Газетге чыгъармасала уа?

— Газетге чыгъармасала уа, парламентге жазарбыз,— деп, келишип, Саубар бла Гычы эски жырдан бир юч-тёрт тизгинни ариу макъам бла жырлай, Къабарты-Малкъар телерадио компания таба кетдиле.

Тюлкую бла Турна шуёх элле,

Ала къамиште къош элле.

Биз экибиз керти шуёхла,

Къалгъан шуёхла бош элле.

Ахыры иги бла бошалсын!

ХАЙДА, ЖУУАЙЫКЪ!

Мен тюкенден бир абери сатып алсам, не да бир иш кёрюмдюле болдурсам, уллусу-гитчеси да, таматасы-кичиси да: — «Жаламайбызмы, жуумайбызмы?» — деп тохтамай амаллары жокъду. Да анга уа ким угъай дейди, тап-лыгы тышсе, жуууп да, сыгып да кёрюучю-бюз. Ол затха мен кыызгъанчылыкъ этмеучюме. Бютюн да гонорар алгъан кюннге тышсе уа, жуу да, жуу, сыкъ да, сыкъ. Не аяу барды... Шухъла да, жалаугъа тигелеген жугъутурла-ча, кыулакъларын тургъузуп, бир бирге сакъ болурла. Бираз «жалагъандан» сора уа, хар ким да чомарт болуп, бир бирге ал кыоймай узалырла хуржунларына. Аллай кюнледе мен башлап, жашла бошаучудула жууууну. Жуу-гъаныбыз, жууунганыбыз да, кычакълашып, кыолтукълашып айырылычубуз бир бирден.

— Мен сенден таматама, мени аузума чап-ма. Мени сёзюмю бёлме! Мен санга айтып кыояма... Эсингде тут... — деген ауазла эши-тиучюме.

Мен гонорар алдым да, юй бийчеми кыууан-дырыр бир зат алыр мурат бла, тюзюнлей ЦУМ-гъа кирдим. Тийишли зат да тапмай, атлауучладан атлап тышюп, экинчи этажгъа тебирегенлей:

— Салам! Салам! — деген ауазлагъа элге-нип кыарасам, Жаркыабаш жазыкъ бла До-бар тыпырсыз, кыолуму кезиу-кезиу кыыса:

— Базар болсун,— деп жарыкъ саламлаш-дыла.

Мен, бираз апчып, тиширыу туфлилени кёргюзтдюм.

— Оллох, оллох. Ма туфли десенг а. Бы-

ланы жалан да кѳууанч жерге кийип барыргъа боллукъду. Сени кѳатынынга была, былагъа сени кѳатынынг тийишлидиле. Кѳалай эсе да, бир шагъырейлик бла алгъанса ансы... — деп, кѳатыннга бла туфлийлеге мени да кѳошуп, махта да махта, хайда махта.

— Хайда, жууайыкъ,— деп, Дobar тыпырсыз кѳолларын бир бирге ышыды. Мени чомартлыгъымы сѳзсюз хайырланыргъа умутлу эдиле. Аны мен да сесе эдим. Кѳолтукъларына кирип, тюзюнлей гастрономгъа тартдым. Адамгъа хурмет этерге мен бек сюеме. Юч шешаны ючююз боюнларындан буудукъ да, терк окъуна кафеге барып, шешаланы стол тюбюне тизип, терезе жабыуну кѳыйыры бла жапдыкъ. Ашыбыз азыракъ, аракъыбыз кѳбюрек болгъанына да уллу кѳайгъырмай, иги кесек олтургъандан сора, шешаланы тюплерине кѳарадыкъ.

Сора орамгъа чыкъгъанлай: — Бир туугъанбыз, бир ёллюкбюз. Саулугъунгда аша, ич! ёлсенг бары да кѳалыр, келигиз энтда да бир шеша тартайыкъ,— деп, тюкеннге тартдыргъаным аз эсимдеди. Ма, чомартлыкъ!

Ол ингирде юйге кѳалай келгеними биле эсем, ёлюп кѳалайым. Экинчи кюн директорубуз солуу юйге солургъа барыргъа путѳвканы кѳолума тутдуруп:

— Иги солу, Муса. Саулукъ болмаса, байлыкъдан да, ырысхыдан да не хайыр деп бош айтмагъандыла, саулугъунгу тюзет,— деди да кѳолуму кѳаты кѳысды.

Нѳгерлерим: «Иги кѳууум эт, иги тилек этейик»,— деп чююлдедиле. Кѳайсы эсе да бири уа:

— Тутчу путѳвканы бир кѳрейик,— деп

кьолумдан сермеп алды. Болса да жыйылгъанланы кёллерин къайры къандырлыкъса! Эрча хуржуннга узалып, бир сагъатны ичинде берекет жаудурдум. Тарт да, тарт! Тарт да, тарт! Қимни къачан, къалай, къайры кетгени эсимде жокъду.

Ойге кетип барама. Қъалай эсе да, башым бир жанына тартханча кёрюне келеме. Бир кезиуде барып, башымы терекге ургъанымда, эки кёзюм от чакъды. Орамда мени кёргенле аз бек кюле болмаз эдиле.

Бир къауум кюнден Жаркъабаш жарлы бла Добар тыпырсызгъа тюбегенимде:

— Муса, милицияда «солугъанынги» жуу-маймыса? — деп кюлгенлери манга эс жыйдыргъанды.

Атам-анам, ахшы адамла кьойдуралмагъан аракъыны ма алай кьойгъанма.

Ичги жашырын дертчиди. Жашырын дертчиден а ачыкъ тюртчю игиди.

А Т Л А Р Ы

Хапарла

Гылыу чычханла	9
Дуния кезиу кибик...	30
Жашырын к'аг'ыт	32
Мэлс	64
Тынгысыз кече	86
Кийилген чурук'ла	111

Новеллала

Аппаны ашыг'ы	123
Ата юлешиу	128
Самса	130
Ананы ыразылыг'ы	136
Юй аллыбыз бла озг'ан к'ыз	138

Чам хапарла

Жыйылыуну да жыйылыу биледи ансы	147
Ким болг'анымы сорма	153
Бир жамауатха эки оноучу	156
Базарда	158
Толмаг'ан тилек	162
«Капит»	167
Насрахожа бла Азрайил	171
Сууун сыг'ып ийигиз	174
Саубар бла Гычы	177
Хайда, жууайык'	186

Литературно-художественное издание

Жулабов Узеир Алиевич

ИЗЛОМЫ СУДЬБЫ

Рассказы

Новеллы

Юмористические рассказы

На балкарском языке

Редактор

С. М. Моттаева

Художник

Ю. М. Алиев

Художественный редактор

В. Л. Захохов

Технический редактор

Л. Д. Жарашуева

Корректор

Р. А. Боттаева

ЛКБ № 1 от 30.09.91

Сдано в набор 30.05.96. Подписано к печати 20.12.96.
Формат 70×90^{1/32}. Бумага офсетная № 1. Гарнитура
литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 7,02.
Уч.-изд. л. **6,6**. Тираж 700 экз. Заказ № 1564

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, проспект Ленина, 33

Жулабов У. А.

Ж Изломы судьбы: Рассказы. Новеллы. Юмористические рассказы. — Нальчик: Эльбрус, 1996. — 192 с.

ISBN 5-7680-1149-6

Узеир Жулабов умелый, опытный рассказчик, обладает выразительным почерком. В книгу «Изломы судьбы» вошли наиболее яркие рассказы и новеллы, опубликованные на страницах газет и журналов.

Ж 4803100100-092 36-96
M125(03)-96